

TARTALOM

4 | ÖRÖKMÉCS

Gergely Ágnes:
Scheiber Sándorról

5 | ANTISZEMITIZMUS

Tett, védelem, kommentár

6 | EMLÉKSOROK

Katona Ferenc:
„Egyedül maradtam”
Emléksorok Scheiber Sándor
születése századik
évfordulóján

9 | KOL NIDRÉ

Scheiber Sándor:
Kol Nidré-beszéd
1982. szeptember 26-án

11 | ÁLLAMBIZTONSÁG

Kovács András:
Körbekerítve
– Scheiber Sándor
utóvédharcai

14 | HITVALLÁS

Schweitzer Gábor:
A Tóra megmentője
– Bacher Vilmos emlékezete

17 | NEMZETÁLLAM

„Kilépni e zárt, kicsi
világból” – Interjú Tamás Pál
szociológussal

19 | IDENTITÁS

Rubin Eszter:
Amiért írok: zsidónak lenni

21 | EMLÉKEZETKÖZÖSSÉG

Böcskei Balázs:
Emlékezem,
nem adom meg magam

23 | VÁDIRAT

Claude Lanzmann:
A patagóniai nyúl
– Részlet az író-filmrendező
önéletrajzából

26 | VISSZATÉRÉS

„Semmilyen gettóba
nem lehet bezárni!”
Interjú Elek Judit
filmrendezővel

28 | TEST ÉS LÉLEK

A lélek és a lélek utóélete
– Maimonidesz
misnamagyarázata

30 | MOLNÁR ELVTÁRS

Papp István:
Miska bácsi

31 | NÉMETORSZÁG

A soá panorámája,
az áldozatok tablója

33 | KÁRPÁTALJA

Kis magyar Jeruzsálem

ÖRÖKMÉCS

Összeállításunk képeit Villányi András *Scheiber Sándor
kora és köre* című, a Zsidó Múzeumban nemrég zárult
fotókiállításának anyagából válogattuk.

2013. szeptember
5773 Elul – 5774 Tisri

A Magyar Zsidó Kulturális Egyesület
folyóirata
Megjelenik évente tizszer

Szerkesztőbizottság:

Deák Gábor
Hoffman Iván
Itamár József-Keszt
Kovács András
Seres László
Tatár György
Turán Tamás

Szerkesztőség:

Szántó T. Gábor főszerkesztő
Gadó János
Deák Andrea szerkesztőségi titkár
Magó Katinka (pénzügyek)

Állandó külső munkatársak:

Uri Asaf, Csáki Márton,
Németh Ványi Klári, Panyi Szabolcs,
Pályi Márk, Seres Attila,
Vári György, Várnai Pál

A megjelenést támogatja:

Amerikai Joint Magyarország
Magyarországi Zsidó Örökség
Közalapítvány

Nemzeti Kulturális Alap

nka

Nemzeti Kulturális Alapprogram

A héber és jiddis szavak átírása
a szerzők felfogását tükrözi

Címlapfotó: Villányi András

Terjeszti a Lapker Rt.

A kéziratok szerkesztése lezárult:
2013. augusztus 5-én

Szerkesztőség és kiadóhivatal:
Bálint Zsidó Közösségi Ház
1065 Budapest, Révay u. 16.
234-es és 235-ös szoba
Telefon: 311-9214/136, 137
Telefon/fax: (36-1) 311-6665

Lapunk e-mail címe:
info@szombat.org
Címünk az interneten:
http://www.szombat.com

Előfizethető a kiadóhivatalban,
illetve postautalványon
az OTP 11709002-20066703
„Szombat” számú alszámlán

Lapengedély száma:
III/Kul/174/1989.

HU ISSN 0865-3844

Felelős kiadó:
Kirschner Péter, a Mazsike elnöke
Nyomdai előállítás: Mackensen Kft.

Gergely Ágnes

SCHIEBER SANDORRÓL

Ki okozott több örömet a világnak, a rabbi, az ember vagy a tudós? Nehéz eldönteni. Jómagam alig vártam a nagyünnepet, hogy hallhassam egy-egy prédikációját. Nemcsak prédikációk voltak ezek: egyetemi előadások, mindegyik irodalmi élmény. John Donne hallgatói érezhették úgy magukat, mint mi, ahogy ott ültünk a teremben, megbabonázva. Azt mondják, nincs pótolhatatlan ember. Donne írt arról, hogy ha a tengerpart egy kis darabkája elvész, vele vész az egész kontinens. Scheiber Sándor professzor a pótolhatatlan emberek közül való.

Emlékszem, egy széderestén a bibliai kutatásokról prédikált, az Ó- és az Újszövetség (!) értelmezéséről. A *Jézus megtisztítja a templomot*, közismertebb nevén *Jézus kiűzi a kufárokat a templomból* című híres epizódról megjegyezte: valótlan történet, hiszen a zsidó válás tiltja, hogy valaki pénzt vigyen magával a templomba, sőt a templom udvarára is.

Hatalmas igazságigénnyel élt, helyreigazította a tárgyi és filológiai tévedéseket, még Arany Jánosról, legkedvesebb költőjéről is megírta – sirkövén Arany-idézet olvasható –, hogy egy Shakespeare-sor fordításában tévedett. Elfelegett írók fölfedezésére vállalkozott, elfelegett szövegek, feliratok, romos templomok (értsd: zsinagógák) élesztésére. *Folklor és tárgytörténet* című, fölbecsülhetetlen, háromkötetes munkájának (Budapest, 1977) második kötetében találtam meg gye-

rekkorom egyik megindító versét, Neményi Endre (1888–1948) *A két vándor* című balladáját. A vers ősforrása valószínűleg 1777-ből való; hogy a történet mikori, nem tudni pontosan. Neményi a versét az 1910-es években vagy a 20-as évek elején írta. A ballada egy kisfiú eltűnését idézi meg, Worms városában; a gyerek meggyilkolásával a zsidókat vádolják. A zsidók a temetőben várják a halált, amikor odalép hozzájuk két idegen, s meghallva, mi történt, magukra vállalják a gyilkosságot. Kivégzik őket. A gyerek hazatér. Azóta két örökmécses ég a wormsi templomban (a zsinagógában).

A verset giccsesnek is tarthatnánk, ha tényanyaga nem éledne föl újra meg újra, mint valami gonosz tűz. Scheiber Sándor közli az adatokat, hány-

szor írták meg magyarul, németül és héberül *A két vándor* történetét 1855 és 1944 között; a történet ugyanaz, csak az ürügy változik, a vád: a zsidók megsértették a keresztet; megzavarták a körmenetet; leöntötték a püspököt és a szent zászlókat.

„Nem lehet csodálkoznunk azon, ha e megrendítő, régi legenda a nagy zsidó tragédia éveiben új feldolgozásra talált...” – írja Scheiber Sándor.

Vajon ott van-e még a két örökmécses Wormsban? A németek között lehet emlékezni. Hiányzik nekünk, Professzor Úr.

*

A száz éve született Scheiber Sándorról szóló összeállításunk a 6–16. oldalon olvasható.

TETT, VÉDELEM, KOMMENTÁR

A Tett és Védelem Alapítvány (TeV), melyet az EMIH, a nemzetközi Chabad Lubavics mozgalom honi egyházi szárnya hívott életre, 42,5 millió forintot kapott a kormánytól az antiszemitizmus elleni küzdelemre. Az összeg hallatán számos komment jelent meg az interneten, s közülük nem egy kétségbe vonta a TeV és az EMIH függetlenségét és pártatlanságát. Ám aki azt hiszi, hogy az EMIH/Chabad mozgalom a kormány zsebében van, az téved. Önálló tényezőként egyezett meg a kormánnyal. A Chabad, e kelet-európai haszid gyökerű, Amerikában nagyra nőtt mozgalom azt tartja küldetésének, hogy a hagyományt őrizze és terjessze az asszimilálódott zsidók körében. Világában a Tóra fénye mellett nem játszik jelentős szerepet a 20. század történelme. Virtigli magyar zsidó viszont elképzelhetetlen antifasizmus nélkül. Ezen túl a hivatalos – Mazsihisz-féle – zsidóságnak vallási identitása is van; az asszimiláns magyar zsidóságnak pedig döntően baloldali/liberális/demokrata/européer/multikulti identitása. Az utóbbiak számára a kormány antidemokratikus lépései húsbavágóak: létüket és identitásukat érzik fenyegetve. Úgy érzik, a kormány Brüsszel-ellenes, bankellenes retorikája valójában őket (is) célozza.

A máig a Kádár-rendszerben élő Mazsihisz antifasizmus alapvetően sérelmi identitás: ugye megmondtuk, hogy ez lesz, ha elmennek a kommunisták. A számára idegen, fenyegető, új demokráciában a Mazsihisz lélekben máig nem volt képes berendezkedni, ezért az antiszemitizmus elleni fellépésre sem képes, mert a modern demokrácia eszköztárát nem sajátította el. (Az új elnök talán elmozdulást hoz a holtpontról.) Az asszimiláns/européer/multikulti zsidóság számára viszont – mint láttuk – a magyar demokráciáért, illetve az antiszemitizmus ellen folytatott küzdelem egy és ugyanaz. A jobboldalt teljes egészében elutasítja, az ellene való politikai küzdelemre rendezkedett be, az antiszemitizmus elleni fellépésre nem alakított ki külön eszköztárat. Itt lép a képbe a pragmatikus Chabad, amely ki tud egyezni egy autoriter/vallásos/konzervatív hatalommal, amely a hagyományőrző, vallásgyakorló zsidóság számára helyet talál a maga világában. Érdekeik a kormánnyal bizonyos pontokon egyeznek. A kormánynak szüksége van arra, hogy nemzetközi imázsa javuljon, mindekenélőtt az antiszemitizmus vádját alól szeretné tisztázni

magát. A Chabadnak arra van szüksége, hogy durva antiszemitizmustól mentes környezetben végezhesse munkáját, jó kapcsolatokat kíván a mindenkori kormánnyal, s növelni szeretné befolyását. Együttműködésük nyomán a kormány a befolyása alá tartozó médiumokban visszaszorította a nyílt antiszemita kommunikációt (Bayer Zsolt, aki két és fél éve még a fehérterrort áhította vissza, valamint társai ma már nem zsidóznak olyan nyíltan), s nem közösködik a szélsőjobbal. Cserébe az EMIH nemzetközi fórumokon hangsúlyozza, hogy a kormány elhatárolódik a szélsőjobbtól és fellép az antiszemitizmus ellen.

Ezen entente cordiale szellemében jött létre a TeV, amely a kormány asszisztenciájával harcol a Jobbik náci stílusú antiszemitizmusa ellen. Ehhez kellett a Chabad: a magyar zsidó közegben csak ő rendelkezik az ehhez szükséges koncepcióval, politikai pragmatizmussal, nemzetközi kapcsolathálóval, fejlett technikával. A nagy nyugati zsidó közösségek évtizedek óta működtetnek az antiszemitizmus elleni fellépést koordináló szervezeteket. Magyarország nagy lemaradásban volt e téren. Ennek keretében támogatja a kormány a TeV munkáját komoly pénzekkel, s e harc keretében érte el első sikerét a TeV: sikerült a Facebookról letiltani a magyar náci első számú hírportálját, a kuruc.infót, miközben harcot hirdetett a többi neonáci hírportál ellen is. Ennek ára azonban az, hogy – a liberális/multikulti zsidóság nagy fájdalomra – az antiszemitizmus elleni gyakorlatias fellépés és a magyar demokrácia védelme elválik egymástól. A Chabad csak az elsőben nyilvánítja érintettnek magát, a másodikban nem.

A magyar zsidóktól ennyi tellett két és fél évtized alatt. Kerekasztaluk is csak az Orbán-kormány gyámkodásával bírt létrejönni. Az antiszemitizmus elleni szervezett és gyakorlatias fellépésre is (elkötelezett fiatalok egy rokon-szenves kíséretétől eltekintve) csak a kormány és egy nemzetközi háttérű zsidó szervezet megegyezése nyomán kerülhetett sor. Sokat elmond ez a szervezett magyar zsidóság erejéről, befolyásáról, hatékonyságáról.

Gadó János

Minden kedves olvasónknak édes újévet kívánunk!

שנה טובה ומתוקה!

Az antiszemitizmus elleni gyakorlatias fellépés és a magyar demokrácia védelme elválik egymástól.

Katona Ferenc

„EGYEDÜL
MARADTAM”

Emléksorok Scheiber Sándor születése századik évfordulóján

Százéves lenne. Amikor 1981-ben gratuláltam neki a születésnapján, azt válaszolta: „Jó nem emlékezni a magas számra.” Hatvan-nyolc éves volt...

Nem tudom, mikor találkoztam vele először, de már biztosan elmúltam tíz, ő meg még ötven se volt. Sanyi bácsinak szólítottam. Értett is meg beszélni is tudott a gyerekek nyelvén, de nem úgy, hogy leereszkedett hozzánk, hanem úgy, hogy fölemelt magához.

Azon a régi-régi napon, 1960-ban talán tudtam, hogy ő meg Édesapám, a Dohány utcai Zsinagóga rabbija, haragban voltak egymással, mert amikor a Rabbitanács arról tárgyalt, Scheiber Sándor vagy Róth Ernő legyen-e a Rabbiképző igazgatója, Édesapám Róth Ernőt javasolta.

Tudtam,
hogy ő meg
Édesapám,
a Dohány utcai
Zsinagóga
rabbija,
haragban
voltak
egymással.

Sanyi bácsi 1962 szeptemberében, bar-micvómon ezt mondta egykori haragosáról: „Hogy e pillanat érzelmeit helyette én önthetem szavakba – bár az életben emberek, érdekek, események álltak közénk –, lelkeim igaz megnyugvása, pályám ritka ajándéka. A lét és nemlét mezsgyéjén – nehéz vívódások között – úgy éreztem s úgy érzem e pillanatban is, hogy gyermeke felett nyújtja felém kezét, s én engesztelést kérve szorítom meg azt.”¹

Negyedszázadon át tartó kapcsolat kezdete volt ez. Ő barátságnak nevezte. Barátjának nevezett engem. Egy volt ez számtalan ajándéka közül. Kérdemelnem, meghálálnom egyaránt lehetetlen.

Talán – nem tudatosan – azzal próbáltam megköszönni, hogy sohasem kérdeztem őt Édesapámról. Az emlékezőnek azonban meg kell küzdenie a dokumentumokkal, amelyek jártában-keltében az évek során útjába kerülnek, és amelyek makacs ellenfelek.

Az *Új Élet* 1959. június elsejei száma fényképes tudósításban számolt be egy hitközségi ünnepségről. A fénykép az elnökséget ábrázolja. Édesapám épp szó-

nokol, tőle jobbra pedig, Schwarcz Benjámín országos főrabbi és Sós Endre hitközségi elnök között ül Sanyi bácsi. Baljával az asztalra könyököl, és arcát úgy támasztja tenyerébe, hogy keze ernyőként szolgáljon: ne is lássa, mi történik tőle balra, ne is lássa azt, aki épp beszél – Édesapámat. A kép nem hagy semmiféle kétséget a testtartás okát és célját illetően.

Vagy egy másik adat. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárából származik az irat, amelyben bizonyos „Pesti Péter” fedőnevű ügynök jelentette 1963 elején, hogy „Katonát [ti. Édesapámat] életében paptársai nem szerették. [...] Különösen Scheiber ágált ellene [...] azzal, hogy olyan csekély a tudása, hogy ha ő vizsgáztatta volna, elbuktatta volna.”² Szeretném ezeket az adatokat elutasítani azzal, hogy hiszen a fényképbe csak belemagyarázom, amit leírtam, „Pesti Péter” pedig konfabulált. Tudom, becsapnám magam. Akit Sanyi bácsi megtisztelt bizalmával, gyakran hallhatta őt vélt vagy valós ellenségeiről beszélni.

„Ez egy Narr” – mondta némelyikre. Vajon miért használta ő, a magyar nyelv művésze a német „der Narr” főnevet a vele egyenértékű bolond vagy bohóc helyett? „Nézd, ő egy trilingvis korszakkal foglalkozik – szolt másszor egy kollégájáról. – Ehhez kell tudni héberül, görögül, latinul – és ő egyiket sem tudja.”

X. professzornál fogok vizsgázni – tájékoztattam. „Nehezet ne kérdezz tőle” – kérelt nevetve. Az ő számára az ELTE vizsgáztatója csak tudatlan fráter lehetett, hiszen nem maradhatott ideje művelődni, miközben bekönyökölte magát az egyetemi tanárságba. „Én még csak kandidátus sem vagyok” – mondta Sanyi bácsi gyakran. Szomjazta az elismerést. Még tréfásan önelleplező, álszerény egysorosai is erről regéltek.

„Fog beszélni Sanyi bácsi az ünnepségen?” – kérdeztem egyszer. „Én? – nézett rám csodálkozva. – Hát

Fotó: Viliányi András

vagyok én egy szónok?...” Az is mesteri volt, ahogyan kifecamította a magyar mondatot. Így beszélt akkor is, amikor – nem ritkán – sikerült összeházasítania két zsidó fiataalt: „Akartam lenni egy jó tudós, és lettem egy jó sadhen...” *Summa vitae*-jében mondta József Attilát parafrázálva, hetvenedik születésnapja előestéjén: „Én nem vagyok nagy tudós, csak egyedül maradtam. Akik nálam különbek voltak, nem jöttek vissza, vagy elhagytak.”³

1949-ben „egyetemi magántanárként” jegyezte Mikszáth Kálmán és a keleti folklóre című könyvét. Hirten azonban visszavonták a szegedi egyetemre szóló professzori kinevezését. Nem volt marxista. Soha nem gyógyult be a seb, amit akkor ejtettek önérzetén.

A keserű tapasztalatok, a sérelmek elől a munkába menekült. Nem elvonult, hanem menekült. Másfél ezernél több publikációjában van jelen az igazi Scheiber Sándor. És jelen van beszédeiben, meg azokban az emlékekben, amelyeket előadásairól, tudományszervezői, iskolavezetői munkásságáról őriz meg utókorá. Az évszázadot, amelyben élt és dolgozott, Ady, József Attila, Radnóti így jellemezte: „Minden Egész eltört...” – „...ami van, széthull darabokra” – „...minden szétesett”. A szilánkjaira hullott világ szülötteként olyan írások töredékeit kutatta fel, illesztette össze, amelyeket sok évszázada tépett szét ügyetlen kéz vagy az írástudatlan, barbár idő. A szilánknak megkereste párját. Régen volt írástudók munkáinak töredékét kerekítette egészé. S a munka során a tudós fölébe emelkedett mindannak,

ami fájó és bántó: még önnön – nem folyamodom eufemizmushoz – gyűlölködésének is.

Lapozgatom a leveleket, amelyeket Tőle kaptam. Íme egy levelezőlap az angliai Cambridge-ből. 1978 augusztusában írta.

Kedves Ferikém!

Eddigi időm igen eredményes volt, nem is reméltem előre. Két ismeretlen prozelytát találtam, s annak a prozelyta történetnek – a Kaufmann-kéziratnak – folytatását, amelyet a HUCA 1968-ban tettem közzé.⁴ Megleltem Szaádja Esszá Mesáli c. polemikus traktátusának újabb két kéziratát.⁵ A karaita Dániel al-Qumisi Leviticus kommentárjának folytatását, amelynek elejét Ginzberg közölte.⁶

Nem vagyok fáradt. Az eredmény tart frissen.

Sok szaktárs keres fel Angliából és külföldről.

[...]

*A gyerekekkel együtt szeretettel ölel Benneteket
Scheiber Sándor*

Ez volt a szenvedélye. Kutatni és beszámolni az eredményről. Közleményekben és levelekben. Gyermeiken naiv, tiszta lelkesedéssel. Amikor munkájáról ír, mondataiban nincs nyoma szomorúságnak, csalódottságnak. A címzett pedig pironkodik. „...a HUCA 1968-ban tettem közzé... Ginzberg közölte...” No igen. Most illenék rávágnom, hogy olvastam, emlékszem. Tudtam is én, ki volt Szaádja gáon vagy a karaita Dániel al-

A professzor

emléksOROK

LEVÉLTÁR

Qumisi, vagy Ginzberg... Van erre egy magyar szólás a gyöngyről, meg a... Inkább ezt idézem: a gyöngy csak gyöngy, ha sárba esik is.

Lehet, hogy a hatóságokban jobban lángolt a tudásvágy, mint bennem? Az ÁBTL szorgalma és szívéssége folytán megtudtam: 1977-ben lefűlelték a levelet, amelyet az ismét Angliában kutató Sanyi bácsinak küldtem.⁷

Pénzes Pál főhadnagy jelenti augusztus másodikán, hogy „Katona Ferenc hosszú levélben számol be az Angliában tartózkodó dr. Scheiber Sándornak az itthoni eseményekről. – Katona Ferenc levelében a munkaterületén megszerzett irodalomtörténeti adatokat küldi ki dr. Scheiber számára.”

Fájdalmas lehetett Sanyi bácsi, Scheiber professzor számára olyan környezetben élni, ahol – tudta – megfigyelés alatt áll. Nemegyszer megtörtént, hogy rabbi-képzőbeli dolgozószobájából kivitt a folyosó és a titkárság helyisége közötti előtérbe, és azt mondta: „Itt nem hallgatnak le.” (Tartok tőle, hogy tévedett.)

Valamikor a hatvanas években, a Ferihegyen indulásra kész repülőgépről szállították le, hogy megnézzék, mi van az aktatáskájában, mert bejelentés érkezett, hogy nemzeti kincsnek számító héber kéziratokat próbál ki-csempészni. De lehet, hogy nem is érkezett bejelentés, csak figyelmeztetni akarták: ők az erősebbek. Aztán elutazott – és hazatért. Mindig hazatért.

Angliában volt, amikor 1981 tavaszán Hollandiából megírtam neki: családommal nem térek vissza Magyarországra. Az oxfordi Randolph Hotel levélpapírján válaszolt:

[19]81. V. 13.

Kedves Ferikém!

Megkaptam leveledet. Tudom, tudtam, hogy mi volt elhatározásod indítéka. Mindenki a saját életének kovácsa. Ha elrontja, ha megjavítja, ő felel érte. Más nem szólhat bele.

Vesztes csak én vagyok, mert legjobb munkatársamat és legjobb barátomat tudom távol. Meg a nagyanyád, Édesanyád és nővéred. Az idő, a távolság sokat koptat. Nem látjuk a gyerekeket fejlődésükben. [...] Nyugodtan írhatok neked. Nem félek. Ha nem tud-

JEGYZETEK

- 1 Scheiber Sándor könyve. Válogatott beszédek. Múlt és Jövő, New York–Budapest–Jeruzsálem, 1994. 379.
- 2 „Pesti Péter” Munka Dossziéja. Lelőhelye: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest. Jelzet: ÁBTL 3.1.2. M-30.841. Fol. 9.
- 3 In: *Folklór és tárgytörténet*. (1983) III. kötet. 585. Scheiber Sándor József Attila *Curriculum vitae*-jének erre a mondatára utal: „Csodagyerekeknek tartottak, pedig csak árva voltam.”
- 4 Scheiber Sándor munkamódszeréhez próbálok igazodni, amikor jegyzetekkel látom el sorait. KF. – *Ein aus arabi-*

tak engem időben tönkretenni hitközségi elnökök és rabbik, most már nem árthatnak. Nem fog senki sem gyanúsítani azzal, hogy én beszéltelek rá a disszidálásra. Ismerik álláspontomat. Személyes példával bizonyítottam.

Rám mindig és mindenben számíthatsz. Segíteni fogok.”

Segített. Mindig, mindenben segített. Annak idején silány gimnáziumi bizonyítványommal nem jutottam volna be az egyetemre az ő segítségével. A bevándorló családomat fogadó, amerikai közösséget és rabbiját, a Derecskéről elszármazott Berkowits Lászlót is ő beszélte rá, hogy szponzorunk legyen. A tudományos kutatással egyenrangú szenvedélye volt a segíteni akarás.

Láttam egyszer egy levelét, amelyet az akkor Központi Szociális Bizottság néven jegyzett Jointnak írt. Fejből igyekszem rekonstruálni, valahogy így szólt:

„Engem gyerekkoromban X. tanár úr megpofozott. Nem tudom miért, mert még ahhoz is butácska voltam, hogy rosszkodjam. Elhatároztam, hogy – mint Lúdas Matyi – háromszor torlom meg a sérelmet. Amikor hazatért a deportációból, és nem volt hol laknia, befogadtuk. Néhány éve anyagi gondjai voltak – kisegítettem. Most arra kérném a KSzB-t, utaljanak ki számára egy télikabátot, hogy könnyebben átvészélhesse a küszöbön álló telet, én pedig ezzel – ígéretemhez híven – harmadszor is megtorolhassam a kapott pofont.”

Tudott haragudni, még gyűlölni is tudott, mert sokat szenvedett egy igazságtalan világban, ahol – mint minden alkotó embernek – az volt utolsó csalódása, hogy túl korán kényszerül távozni belőle. De megbocsátani jobban tudott, mint haragudni, szeretni jobban tudott, mint gyűlölni, és háromszor fizette vissza jóssággal a pofont, amit kapott. Hetvenedik születésnapján, 1983 júliusában így zárta a már idézett *Summa vitae*-t: „Köszönöm mindannyiuknak, hogy ezt az évfordulót emlékezetessé kívánták tenni.”

Értsük pontosan: nem tették, csak kívánták tenni. Egy szó kimondatlan maradt. Hogyan is jósolta gyakran? „Hagyatékomban majd megtalálják.”

Örökül hagyott nekünk egy fontos töredéket.

scher Gefangenschaft befreiter christlicher Proselyt in Jerusalem. HUCA [Hebrew Union College Annual]. XXXIX. 1968. 163–175.

5 *Two New Fragments of Saadya's Essa Meshali.* Acta Orientalia Hungarica, XXXIII. 1979. 197–208.

6 Louis Ginzberg, 1873–1953, talmudtudós, genizakutató.

7 A Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma, III/III-1/c osztály. Objektum Dosszié, 11-OD-2381, *Ellenséges tevékenységet kifejtő cionisták*. A kötet sorszáma: 5. [!] Megnyitva: 1977. III. 30. Lezárva: 1979. XII. 5. Lelőhelye: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest. Jelzet: ÁBTL 3.1.2. O-17169/4. Fol. 353–356.

„Itt nem hallgatnak le.”

Fotó: Villányi András

A rabbi

Scheiber Sándor

KOL NIDRÉ-BESZÉD

1982. szeptember 26-án

A régi zsidó tanítómester azt mondotta: „Nincs világosabb válasz, mint egy nyugtalanító kérdés. Nincs nagyobb igazság a földön, mint az igazság keresése. Nincs hatalmasabb kiáltás, mint a csönd.” Áron főpap, amikor elvesztette két fiát – az írás szerint – hallgatott. Élijáhu prófétának Isten קול דממה דקה halk suttogás hangjában jelent meg. Hamlet élete összegzését megszakítja. „A többi néma csend.”

Kol Nidré-estéjén a múlt mély kútjába hullanak emlékeink. Az áldás, amelyet a gyertyák előtt kaptunk; a lehanyatlott kezek; szeretteink, akik odahagytak; barátaink, akik eltávoztak; terveink, álmaink, reményeink, amelyek hervadtan leperegtek.

*Csendet sugárzó nagy lapok alatt
élnek leglényegünknek sejtjei.*

E hónapban múlt 43 éve, hogy a Harmadik Birodalom örült feje elharsogta poklokat elszabadító bejelentését: „Die Sache rollt.” „A dolog elindult.”

A „dolog” 50 millió ember életébe került.

Ahova benyomultak, csizmájukkal letaposták a virágoskerteket és felverték álmukból az alvókat. Kikergették őket az ágyukból és kitépték szájukból a falatot. Elégették könyveiket és ellopták a képeiket. Megalázták az aggastyánokat és falhoz verték a csecsemőket. Ellopták a menyasszonyok gyűrűjét és a mézet a kaptárból. Felgyújtották a ringó búzarónát

és letaposták a szőlőt. Máglyákat raktak Európa szívében és emberek millióit égették el. Nemzeti erénynyé emelték a besúgást, hőstették az árulást; hazafias kötelességgé a gyilkolást és fosztogatást; új renddé az önkényt és a törvényteleniséget. Mióta ember az ember, ilyen szegényt, ilyen gyalázatot nem hoztak

Amikor Titus 1900 évvel ezelőtt győzelmesen – mégis tartva a zsidók Istenének bosszújától – belépett a jeruzsálemi Szentélybe, egyetlen szó hagyta el ajkát: „Nihil... Semmi...” Nem fogta fel, nem értette meg, hogy abban, amit ő semminek lát, abban rejlik a Minden.

A zsidóság a semmiből elvitte szívében a hordozható Szentélyt és átmentette napjainkig. Elvitte magával a Láthatatlannak tanítását és ez átmentette őt üldözéseken, mártíromságokon, a nép felét áldozatul követelő holocaustumon – történelme, nyelve, irodalma újjáélesztéséhez. Az Auschwitz tűzén lángragyúlt Menóra a zsidóság legnagyobb diadala.

A római kori, aquincumi sírkövön a gyermek kezében egy Menóra látható. Adjuk gyermekeink kezébe a Menórát, hogy vele megvilágítsuk múltjukat, ahonnan jöttek, és fényt szórjanak útjukra, amelyen járniuk kell. Közben emlékezzenek azokra, akik a múltjukért éltek és jövőjükért meghaltak.

A holnapi záróima, a Neila egyik költeménye a könnyek kapuját emlegeti, amely nem zárul be soha. Mindig csak a könnyek, a könnyek. Mi a remény kapujára szegezzük tekintetünket.

ואת עמק עכור לפתח תקוה

Ez a kapu a zűrzavar, a kavardóság, a háborúk völgyéből nyílik a nyugalom, a boldogság és a béke felé.

*Ki először mondja ki azt a szót,
ki először el meri mondani,
kiáltani, bátor, bátor,
azt a varázsszót, százezrek
várta, lélekzetadó, szent,
embermegváltó, visszaadó,
kapunyitó,
szabadító drága szót,
hogy elég! hogy elég! elég volt!**

Scheiber Sándor
Antalfi Mária
képzőművész
születésnapján,
1982

rá; mióta világ a világ, ennyi bűnt, ennyi gazságot nem követtek el.

Okult-e belőle az emberiség? Nem. Pedig megtanulhatta volna, hogy senki sem külön sziget. Minden ember a szárazföld egy darabja. „Ha egy göröngyöt mos el a tenger, Európa lesz kevesebb.” Akár egy hegyfokot venne el, vagy barátaink házáat.

Okult-e belőle a zsidóság? Igen. Hogy nincs, kibén bíznia, egyedül önmagában.

Isten áldását kérem rátok, mint minden évben: Ámen.

* Babits Mihály: *Húsvét előtt*. A költeményben a „kapunyító” után a „nemzetmegmentő” szó is szerepel, amelyet Scheiber Sándor valószínűleg szándékosan hagyott ki. (A szerk.)

A beszéd forrása: *Scheiber Sándor könyve*. Válogatott beszédek. Válogatta és szerkesztette: Kőbányai János. Múlt és Jövő Könyvek, New York–Budapest–Jeruzsálem (1994), 293–298. o.

Kovács András

KÖRBEKERÍTVE

Scheiber Sándor utóvédharcai

Az állambiztonsági szervek rendszeres időközönként kibocsátott beszámolóiból az derül ki, hogy ezek a szervek az 1956-os forradalom után egészen 1961-ig nem foglalkoztak szisztematikus módon zsidó ügyekkel.¹ Természetesen addig is számos zsidó személy és intézmény került az állambiztonsági szervek látókörébe – például hitközségi tisztviselők és rabbik felekezeti ügyek kapcsán, az izraeli követséggel és a követségi alkalmazottakkal kapcsolatos tartók, a követségi rendezvényeken megjelenők személye –, de az igény egy olyan szervezeti egység újbóli felállítására, amelynek feladata a „cionizmus és a zsidó hitközségen belül tevékenykedő ellenséges elemek” elleni harc lenne, csak egy 1961 szeptemberében keletkezett dokumentumban jelenik meg.² A hatóságok stratégiája két cél elérésére irányult. Először is ellenőrzésük alá akarták vonni azokat a zsidó intézményeket, amelyek képesek voltak megőrizni legalábbis autonómiájuk egy részét. Ezen kívül ellenőrizni akarták azokat a külföldi forrásokat, adományokat és az azokat nyújtó intézményekkel, személyekkel való kapcsolatokat, amelyek lehetővé tették, hogy néhány zsidó intézmény viszonylag független legyen a pártállammal mindenben kollaboráló hitközségi vezetéstől. Az állambiztonsági szervek hírhedt III/III. osztályának már említett, 1961 szeptemberében íródott, a követendő stratégiai célokat összefoglaló dokumentumának magas rangú szerzője három ilyen célpontot nevez meg: a rabbiképzőt, és annak igazgatóját, Scheiber Sándort, a Központi Szociális Bizottságot (azaz a Joint hazai leágazását) és az izraeli követséggel rendszeres kapcsolatot tartók csoportját.³ A szeminárium tehát már a kezdetektől fogva a hatóságok figyelmének középpontjában állt, legfőképp amiatt a makacs és kitaró küzdelem miatt, amelyet Scheiber Sándor folytatott egy mérhetetlen túlerőben lévő ellenfél ellen

az utolsó zsidó szellemi centrum maradványainak megmentése érdekében.

A légkört, amelyben Scheiber tevékenykedett, és amellyel meg kellett küzdenie, két dokumentum segítségével szeretném szemléltetni. Az első, egy posztumusz méltatás Scheiber hetvenötödik születésnapja alkalmából, a Rabbiszeminárium 1985–1991-es Évkönyvében jelent meg. Szerzője, a Zsidó Múzeum igazgatónöje, a csodálat és nagyrabecsülés hangján méltat

Fotó: Villányi András

ja Scheiber rendkívüli személyiségét, a zsenit – ahogy ő nevezi –, a megalkuvást nem ismerő harcost, akinek mindig sikerült kijátszania a bürokratikus szabályokat a tudományos munka anyagi háttérének biztosítása érdekében, és azért, hogy támogathassa azokat, akik az általa vezetett intézményben rászorultak erre. A legnagyobb elismerés hangján ír a rendkívüli tudósról és rabbiról, aki – sajnálatos módon – sosem kapta meg saját hazájában azt az elismerést, amit megérdemelt volna. Amikor a szeminárium vezetője lett – írja – „... (A) zsi-

A legendás péntek esti kidduson a Rabbiképző Intézetben

állambIZTONSÁG

BESÚGÁS

dó tudományok hálózatán belül ekkor már világhírű. Olyan külföldi rabbiképző intézetek, amelyeknek erre lehetőségük van, díszdoktorrá fogadják. De az itthoni elismerés elmarad. (...) Az egyetem, az akadémia néma, (ha tudományos egyesületek befogadják) akkor is a »tag« szó előtt, neve után ott árvállik, ott szerénykedik a tiszteletbeli tag megkülönböztető kifejezés.”⁴

A másik dokumentum a Xavér fedőnevű titkos ügynök jelentése 1965-ből. „Scheiber Sándor legfőbb jellemvonása az ellenállás. Számára mindaz, ami van... rossz, és mindaz, ami nincs, az a jó. Rossz tehát itt élni, és jó nyugaton. Rossz, ami a hitközségben történik, és akkor volna jó, ha ő diktálhatna. A nyugat-imádata óriási... jó a kinti tudomány, a kinti lehetőségek, a ruha is csak akkor igazán jó, ha nyugati. Nyilván ez az örök opposzió vezet abból is, hogy saját intézete kárára annak értékeit ki szeretné küldeni és teszi is. Voltaképpen tehetséges ember, kitűnő emlékező tehetséggel. Ha a tudományainak élne, jó eredményeket érhetne el. Azonban idejének nagy részét az foglalja el, hogy összeesküvéseket sző azok ellen, akiket gyűlöl, ami azt jelenti, hogy a hitközségi vezetőket állandóan meg akarja bizonyítani... Ugyanakkor intézetét és a könyvtárát rendkívül rosszul vezeti, semmivel nem törődik, amivel kellene, de a hallgatóit gyűlöltre neveli, és minthogy semmiféle munkát nem követel tőlük, olyan rabbikat nevel, akik megbízhatatlanok, erkölcstelenség lesznek és nem lesz semmiféle becsületes magatartásuk... Semmiféle pozitív megmozduláson nem vesz részt, sem hitközségi rendezvényeken, sem az ún. papi békegyűlésekre nem jár, egyetlenegyszer volt ott, azóta nem, holott a protestánsok még a papnövendékeket is elviszik és aktívan részt vesznek az értekezleteken.”⁵

Feltételezhető, hogy az első szöveg, a méltatás szerzője tudott egyet s mást arról, mi is volt az oka a méltató elismerés elmaradásának és a többi nehézségnek, amellyel Scheiber saját hazájában szembesült. A két szöveg szerzője ugyanis egy és ugyanaz a személy. Xavér és a többi ügynök jelentése sokban segítette az állambiztonsági szerveket a Scheiber vezette Rabbiképző ellenőrzésére alkalmazott stratégia kidolgozásában.

Az állam és az állambiztonsági szervek egyik célja az volt, hogy a szemináriumot teljes mértékben a feltétlen kollaborációra hajlandó hitközségi vezetés alá rendeljék. E cél érdekében az Állami Egyházügyi Hivatal 1960 augusztusában elrendelte a Rabbiképző intézőbizottságának újráválasztását. Scheiber hiába tiltakozott a hitközség elnöke (amúgy szintén az állambiztonsági szervek informátora) által összeállított jelöltlista ellen. Az új igazgatóságot megválasztották, tagjai közül ketten az állambiztonság ügynökei voltak, a harmadik pedig a párt leghívebb támogatójának számított a rabbiságon belül.⁶

A következő évben az állambiztonsági szervek Scheibert és a szeminárium hallgatóit szisztematikus

megfigyelés alá helyezték. Az igazgató irodáját és lakását lehallgatták, levelezését ellenőrizték. A megfigyelés eredményeit és a megfigyeltről más úton szerzett anyagokat egy „Direktor” fedőnevű dossziében gyűjtötték, amely ez idáig nem került elő.⁷ A hatóságok csalódottan vették tudomásul, hogy Scheibert beválasztották a Zsidó Világkongresszus irányító testületébe, és őt bízták meg azzal, hogy irányítsa a Claims Conference-től érkező összegek elosztását.⁸ Ez utóbbi fontos eszköz volt Scheiber kezében, aki valóban nem tartotta be szigorúan a bürokratikus előírásokat, hanem megtalálta a módját annak, hogy ezt a pénzt oktatási és szociális célokra is fordíthassa – ez visszatérő témája „Xavér” jelentéseinek. Éppen ezek a kis szabadságok voltak, amiket a hatóságok mindenképpen fel akartak számolni. Szemükben a szeminárium égisze alatt folyó, ellenőrzetlen kutatás és publikálás a minden eszközzel megakadályozandó cionista „illegáció” megjelenése volt.

Miután bele kellett törődniük, hogy Scheiber nem akarja elhagyni az országot, nem hajlandó emigrálni (visszautasított egy Angliából érkezett felkérést egy magas egyetemi állás betöltésére),⁹ arra törekedtek, hogy elszigeteljék őt a magyar zsidó hitközségen belül. 1964 februárjában az előbb említett, a rabbikaron belül a pártvonalat mindig hűségesen képviselő rabbi javaslatára a rabbiság megtiltotta, hogy azok is működhesse- nek rabbiként, akik a rabbitestületnek nem tagjai – mint Scheiber. Az akció kudarcot vallott: bár a javaslatot a többség támogatta,¹⁰ a gyakorlatban nem tudták azt keresztülhajtani.

1968-ban, miután pert indítottak a szeminárium néhány hallgatója ellen cionista aktivitás és államellenes izgatás vádjával, a rabbitanács elhatározta, hogy bevezetik a rotációt a Rabbiképző igazgatói posztján, és emelik a marxista tárgyak kötelező óraszámát.¹¹ Ezek a próbálkozások is sikertelenek maradtak. Scheiber népszerűsége tovább növekedett, és a hetvenes években egyre több fiatal látogatta péntek esti, szemináriumi keddusait, az ott megkezdett beszélgetéseket kávéházakban és lakásokon folytatva. Jóllehet Scheiber péntek esti előadásai szigorúan vallási témákat tárgyaltak, oldalak százait töltik meg különféle ügynökök jelentései a „cionista-gyanús” tevékenységről a szemináriumban és akörül.

Bár 1977-ben egy összefoglaló jelentés diadalmasan közli, hogy a hatóságoknak sikerült megakadályozniuk Scheiber monumentális művének, a *Folklór és tárgytörténet*nek a nyilvános terjesztését, és ezért a szerző magánúton próbálja terjeszteni a köteteket,¹² a hetvenes években a jelentések hangneme határozottan csalódást tükröz: megállapítják, hogy a professzor folytatja „el-lenséges tevékenységét”, „cionista-nacionalista” nézetei a külföldi zsidó szervezetek erőteljes támogatását élvezik, tudományos eredményei a magyar-zsidó irodalom terén egyre szélesebb elismertségnek örvendenek,

Az állam-
biztonsági
szervek egyik
célja az volt,
hogy a szemi-
náriumot
teljes mérték-
ben a feltétlen
kollaborációra
hajlandó
hitközségi
vezetés alá
rendeljék.

állambIZTONSÁG

BESÚGÁS

és ezért nemzetközi tekintélye is egyre nő. Az idézett jelentés azzal a konklúzióval zárul, hogy noha lehetséges lenne eljárást indítani Scheiber ellen nem politikai vádak alapján, az ügy kára nagyobb lehet, mint a haszna: a vádak alátámasztó tények nyilvánosságra kerülésével lelepleződnenek a környezetében működő ügynökök, ráadásul Scheiber nemzetközi és hazai hírneve miatt a jogi eljárás komoly politikai hátrányokat is okozhat. A jelentés végső következtetése: folytatni kell a megfigyelést, további ügynököket kell toborozni Scheiber környezetéből, és élezni kell a konfliktusokat az igazgató és a hitközségi vezetés között.¹³

Nos, mint a *Javaslat a Rabbiszeminárium 100 éves évfordulójával kapcsolatos operatív intézkedésekre* című dokumentum, és az a jelentés, amelyben 1976-ban

az operatív intézkedésekért felelős tiszt az ügynökhálózat munkáját értékeli,¹⁴ arról tanúskodik, hogy erőfeszítéseik nem voltak sikertelenek: a hetvenes évek végén az operatív akciókban tizenegy ügynök működött közre, köztük a hitközség elnöke és gazdasági vezetője, a Dohány utcai zsinagóga főbbijja, és néhányan a Rabbiképzőben tevékeny vagy ott tanuló személyek közül (az eddig előkerült dokumentumok alapján nem minden, fedőnéven említett személy azonosítható).¹⁵

A tanulmány teljes terjedelmében a Logos Kiadó gondozásában, novemberben fog megjelenni a „PAPÍRHÍD, az egyetemes kultúra szolgálatában. Scheiber Sándor születésének 100. évfordulójára” című tanulmánygyűjteményben.

JEGYZETEK

- 1 A dokumentum szerint a „cionista vonal” megfigyelését 1956 után felfüggesztették, majd a II/2 és a II/3-as osztállyal együtt kidolgozott munkaterv alapján 1961 decemberében újraindították. A munkát tulajdonképpen újra kellett kezdeni, mert a korábban keletkezett operatív anyagok nagy része 1956-ban megsemmisült. A rendszeres megfigyelések megkezdésekor 127 olyan egykori cionistát találtak, aki szerepelt az operatív nyilvántartásban. *Jelentés illegális cionista mozgalom ügyében*, 1962. április 12. In „Ellenséges tevékenységet kifejtő cionisták”, 1. köt. ÁBTL, O-17169.
- 2 *Jelentés az izraelita egyház operatív helyzetéről, 1961. szeptember 4.* In „Ellenséges tevékenységet kifejtő cionisták”, 1. köt. ÁBTL, O-17169.
- 3 Lásd *Jelentés az izraelita egyház operatív helyzetéről*, 1961. szeptember 4. Egy későbbi dokumentumban a következőképpen foglalták össze a hatvanas évektől végzett rendszeres megfigyelés célpontjait: 1. 1967-ig az Izraeli Nagykövetség irányító szerepe és tevékenysége; 2. 1967 után az Országos Rabbiképző Intézet, magánlakások és nyilvános helyek; 3. 1972–73-tól a nyugati zsidó szervezetek befolyása és a magyar zsidóság nemzetközi munkába való bekapcsolása. Feljegyzés az izraelita egyházi reakció elmúlt 3 évi tevékenységéről, 1977. október 31. In „Ellenséges tevékenységet kifejtő cionisták” O-17169/5.
- 4 Benoschofsky Ilona: *Scheiber Sándor*. Évkönyv, 1985–1991. Szerk.: Schweitzer József, Országos Rabbiképző Intézet, 1991. 10–14. o.
- 5 *Jelentés Scheiber Sándor személyéről*, 1965. február 9. „Xavér” munkadosszié, M-37478/2; IV. köt.; „B” dossziészám: 10-68.988.
- 6 *Jelentés a Rabbiképző Intézőbizottságának újrávalasztásáról*, 1960. augusztus 12. „Xavér” munkadosszié, M-37478; II. köt.
- 7 Scheiber és a rabbiképző megfigyeléséről már közvetlenül a rendszeres megfigyelési terv (1961) kidolgozása után létrejött dokumentumok is beszámolnak. Lásd pl. *Munkaterv a cionista illegáció feltárására*. O-171690, 1962. március 14. A folyamatos megfigyelésről és lehallgatásról, valamint a „Direktor” fedőnevű dosszié vezetéséről későbbi dokumentumok is számos feljegyzést tartalmaznak, pl. „Ellenséges tevékenységet kifejtő cionisták”, O-17169/4, 1976. október 20.; *Az izraelita egyházi reakció elhárítási vonalának 1975.*

évi munkaterve, 1974. november 23.; „Ellenséges tevékenységet kifejtő cionisták”, O-17169/5. 1974. november 23.; „Ellenséges tevékenységet kifejtő cionisták”, O-17169/5, 1976. november 26.

8 *Jelentés a cionista mozgalom ellen folytatott operatív munka eredményeiről*. 1962. április 3.; „Ellenséges tevékenységet kifejtő cionisták”, O-171690.

9 *Jelentés Scheiber amerikai útjáról*. 1964. január 17. „Sárvári György”, munkadosszié: M-37809, 1. köt.; B-dosszié: H-40.122. A jelentés szerint Scheibernek felajánlották a londoni rabbiképző vezetői állását, amit visszautasított. A jelentést értékelő tiszt csodálkozott Scheiber magatartásán.

10 A szavazás ugyan titkos volt, de a döntésről beszámoló ügynök tudta, hogy ki hova szavazott. A döntés ellen szavazott Schwartz Mór, Salgó László, Domán Ernő és Hochberger László, mellette Fisch Henrik, Benoschofszky Imre, Dér István, Máté Miklós, Geyer Artur és Kollmann Nándor. Az értékelés szerint az eredmény „az általunk is támogatott lojális csoport győzelme”. „Sárosi” tmb. jelentése, 1964. február 18. „Ellenséges tevékenységet kifejtő cionisták”, 2. köt. O-17169/1.

11 *Feljegyzés az izraelita egyházzal szemben tett egyházpolitikai intézkedésekről*, 1968. május 18. „Ellenséges tevékenységet kifejtő cionisták”, ÁBTL, O-17169/2.

12 *Feljegyzés Scheiber Folklor és tárgytörténet c. könyvének terjesztésével kapcsolatban*, „Ellenséges tevékenységet kifejtő cionisták”, 6. köt.; ÁBTL, O-17169/5, 1975. április 25. és 1975. szeptember. A feljegyzésekben beszámolnak arról, hogy a könyv állami könyvterjesztők révén való árusítását azért akadályozzák meg, mert alkalmas „cionista érzelmek felszítására”.

13 „Ellenséges tevékenységet kifejtő cionisták”, O-17169/4, 1976. október 20.

14 *Javaslat a Rabbiképző 100. évfordulójának rendezvényeivel kapcsolatos operatív intézkedésekről*, 1977. november 14. és *Az izraelita egyházi reakció elhárítási vonalának 1977. évi fő feladatai*, 1976. december 7. „Ellenséges tevékenységet kifejtő cionisták”, O-17169/5.

15 „Ellenséges tevékenységet kifejtő cionisták”, O-17169/5; 1976. november 26. A hálózati munka alakulását a következőben foglalták össze: titkos munkatárs 1 fő, titkos megbízott 9 fő, ügynök 1 fő.

Tizenegy ügynök működött közre, köztük a hitközség elnöke és gazdasági vezetője, a Dohány utcai zsinagóga főbbijja.

Schweitzer Gábor

A TÓRA
MEGMENTŐJE

Bacher Vilmos emlékezete

Száz évvel ezelőtt hunyt el Bacher Vilmos (1850–1913), az Országos Rabbiképző Intézet professzora, majd igazgatója,* és ugyanabban az évben született Scheiber Sándor (1913–1985), az Országos Rabbiképző Intézet professzora, majd igazgatója.

A mennyiben Bachert a modern magyar zsidó tudomány egyik első, úgy féltő, hogy Scheibert a modern magyar zsidó tudomány utolsó nemzetközi reputációjú alakjának kell tekintünk. Születésének 100. évfordulója alkalmából, 1950. január 17-én Scheiber méltatta Bachert a Kerepesi úti temetőben lévő sírjához. Beszédét arra a gondolatra fűzte fel, hogy Bacher Vilmos a hagyomány láncolatánál fogva mindazoknak a tanítómestere, akik Magyarországon a zsidó tudomány művelését és továbbadását életcéljuknak tekintik.

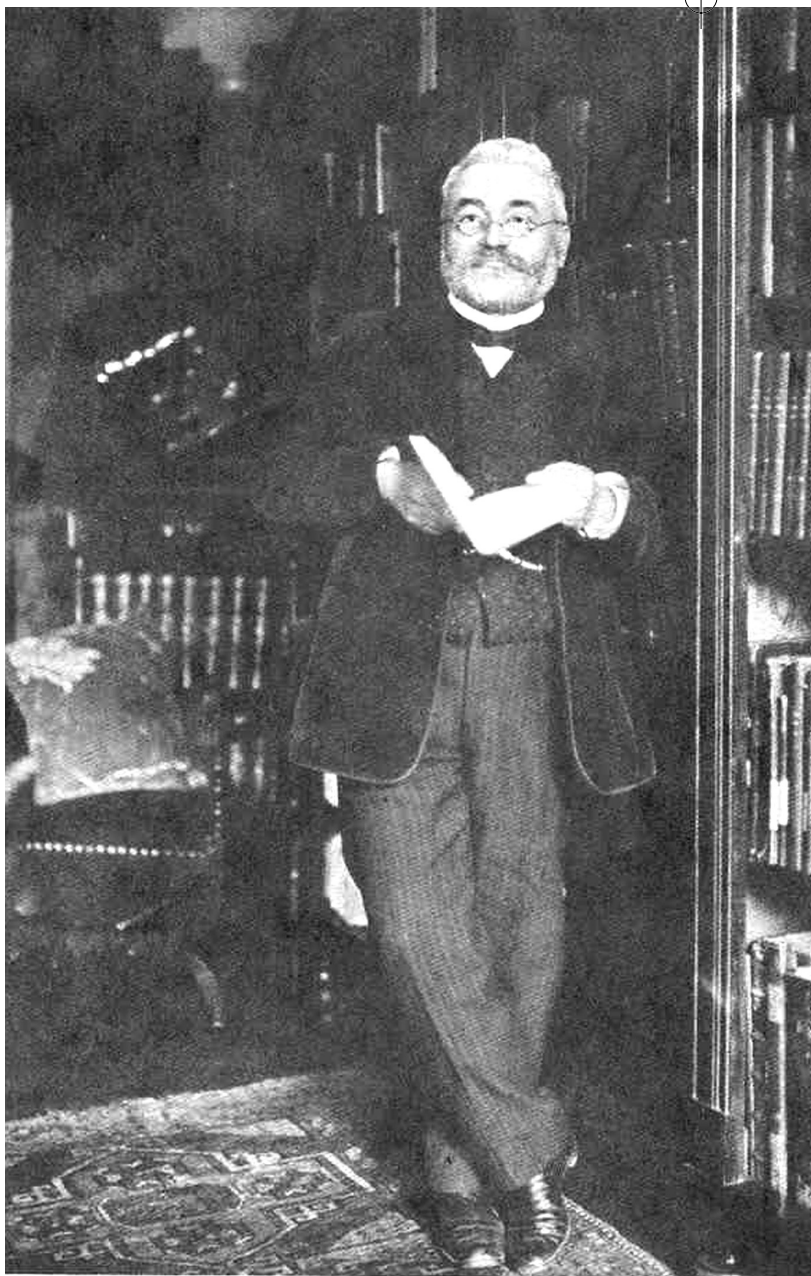
*Hit
és tudomány*

Amikor 1877-ben megnyitotta kapuit a budapesti Országos Rabbiképző Intézet, a tanári kar nevében Bacher Vilmos, a szentírás-tudományi tanszék 27 éves professzora, a breslaui rabbiképző és a breslaui egyetem egykori tanítványa tartotta az ünnepi beszédet. S hogy miért éppen rá esett a választás? Ennek oka az lehetett, hogy az intézet felső évfolyamának, a tulajdonképpeni rabbiképzőnek az alapító professzorai közül egyedül a lipótszentmiklósi születésű Bacher beszélt magyarul. Az igazgatóvá kinevezett Bloch Mózes és a mindössze 25 éves Kaufmann Dávid nem voltak magyar ajkúak. Beszédében Bacher a Rabbiképző legfőbb küldetését a vallásos lelkiület és a szellemi haladás felébresztésében,

fenntartásában és terjesztésében, egyúttal a hit és a tudomány összhangjának megteremtésében látta. Akkoriban sokan tartottak attól – különösen az ortodoxia részéről –, hogy a haladás és a haladást megtestesítő tudomány oltárán maga a hit fog áldozatul esni. Az ortodox felfogás ugyanakkor egyenlőségjelet is tett haladás és neológia – „hitújítás” – közé. A Rabbiképző viszont éppen azt kívánta igazolni, hogy a tudomány és haladás melletti elkötelezettség összeegyeztethető a Tóra vallásos eszméi és a halacha parancsolatai iránti hűséggel. A haladó zsidóság a rá ragadt neológ jelzőtől függetlenül következetesen cáfolta, hogy megújította volna a zsidó hitet. Rabbiként, pedagógusként és tudósként Bacher is évtizedeken keresztül szolgálta a haladó zsidóság eszményeit.

*A zsidóság tudományától
a magyar zsidó tudományig*

Heller Bernát szerint „magyar zsidó tudományról” Bacher fellépésétől fogva beszélhetünk. A német földről eredő „Wissenschaft des Judentums”-nak, azaz a „zsidóság tudományának” természetesen nálunk is voltak hívei – elegendő Löw Lipót, Kohn Sámuel, Perls Ármin vagy Löw Immanuel munkásságára utalnunk –, de a magyar nyelvű zsidó tudomány intézményesített műveléséig a Rabbiképző megalapításáig várni kellett. A magyar nyelvű zsidó tudomány megjelenésében sze-

Bacher Vilmos

repet játszott, hogy a zsidó tudományok emancipálására hívja fel a hazai tudományos világ figyelmét. Ezt a célt is szolgálta a Magyar Zsidó Szemlének az 1884-es beindítása, amelyet az első időkben Bacher és Bánóczy József szerkesztett. Éveken keresztül jegyezte Bacher, Mezey Ferencsel együtt az 1894-ben megalakult Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) Évkönyveit is. A sokévi alkotómunka gyümölcseként megjelenő bibliafordítás, az ún. IMIT Biblia létrejöttében pedig Bacher a szerkesztőbizottság elnökeként meghatározó szerepet töltött be. A vállalkozás résztvevői Blau Lajos emlékezése szerint – bevallottan, vagy be nem vallottan – Bacher tudásából és munkabírásiából merítettek erőt.

Tóra és tudomány

Guttmann Mihály jegyezte fel, hogy Bacher tudományos működése nem tekinthető tisztán elméleti és elvont munkának, hanem a múltból a jövőbe irányuló „áthidalásnak”. Munkásságával pedig „megmenti a

Tórát az újkor számára”. Bacher érdeklődése a zsidó tudomány sok területét érintette. A legbelsőbben a bibliai exegetika történetével, az agádikus irodalommal, a héber nyelvtudomány történetével, a héber költészettel, valamint az arab-zsidó és a perzsa-zsidó irodalommal foglalkozott. Mindig a teljességre törekedett. Tanítványa, Krausz Sámuel írta róla, hogy „egyszerűen letarolja azt a mezőt, amelyre ráveti magát”. Másnak ott már nem akadt tenni-valója. Munkamódszere kapcsán Blau Lajos azt jegyezte fel, hogy teljesen mindegy volt a számára, hogy monográfián vagy tanulmányon dolgozott, mindenféle töprengés és kísérletezés nélkül rögtön a kész szöveget írta le. S ez így is volt rendjén, hiszen Bacher professzort az „egész tudás” jellemezte. „Bacher félig semmit sem tud” – tette hozzá. Tudományos munkáinak száma meghaladta a 750-et, amelyek közül félszáz önálló kötetként jelent meg. Közülük kiemel-

kednek az agádakutatásokat összefoglaló könyvek. Tanulmányainak túlnyomó része – a zsidó tudományos világ nyelvi preferenciáinak megfelelően – héber, francia, német, angol és olasz nyelven jelent meg. A vezető judaisztikai és hebraisztikai folyóiratok – *Jewish Quarterly Review*, *Revue des Études Juives*, *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* stb. – közölték írásait. Közleményeinek csupán a töredéke jelent meg anyanyelvén, nyilván ennek tudható be, hogy Bachert a külföldi tudományos világ jobban ismerte és becsülte a hazainál.

A tudóson kívül a szépiróról, költemények sokaságának szerzőjéről is meg kell emlékeznünk. Költői hajlamát Bacher Vilmos az édesapától, Bacher Simon-tól, a költőtől, héber verselőtől és műfordítótól örökölte.

Bacher Vilmos életének nagy fájdalma lehetett, hogy az MTA többszöri jelölés ellenére sem választotta tagjai közé. A kudarcot fia, Bacher Ernő arra a korabeli vélekedésre vezette vissza, miszerint a tudós társaság tagjai nem akarták a Talmudot a falak közé beengedni.

A tudós
társaság tagjai
nem akarták
a Talmudot
a falak közé
beengedni.

„Saját énem kiegészülését
láttam benne”

A Bacher Vilmosról szóló idézet Goldziher Ignác, az ifjúkori barát és pályatárs naplójából származik. Goldziher elismerően írt Bacher erkölcsi komolyságáról, lebilincselő zsidó és klasszikus tudásáról, valamint általános műveltségéről. A harcias természetű Goldziherrel ellentétben azonban Bacher határozottan visszautasította, hogy – miként a naplóíró fogalmazott – „vallási életünk káros vonásai ellen javító céllal harcoljon”. Valószínűleg ez vezetett elidegenedésükhöz is. Goldziherrel szemben Heller Bernát megértőbbnek bizonyult Bacher tartózkodó jelleme iránt. A magyar zsidóság vallási és erkölcsi

Goldziher Ignác

megújulásáért indított harcot – fogalmazott Heller professzor – Bacher Vilmos nem vállalta. „Ő az erkölcsi és vallási megújodást is a tudománynak és az irodalomnak eszközeivel szolgálta.” Ez a visszahúzó magatartás a korabeli zsidó közéleti viszonyok ismeretében méltányolható. Elegendő belelapozni Goldziher naplóiba, hogy némi fogalmat alkothassunk a Pesti Izraelita Hitközség konfliktusairól, vagy

Heller Bernát

a Rabbiképző körüli torzsalkodásokról, de ugyanígy hivatkozhatunk az elmúlt századelő időszakából a haladó rabbik és a világi vezetők ellentétére is. Bacher szelíd természetét utolsó rabbiavató beszéde is igazolja, amikor – erkölcsi testamentumként – Hillél szavaival bocsátotta útjára fiatal rabbitársait: Légy Áron tanítványai közül; a békét szerető és a békére törekvő, aki szereti az embereket, és őket közelebb viszi a Tórához!

*

Egy évszázad telt el Bacher Vilmos halála óta. Scheiber Sándor természetesen nem lehetett a tanítványa a Rabbiképzőben – a tanítványok tanítványának mondhatta magát. Scheiber mesterei – miként Heller Bernát, Blau Lajos vagy Guttmann Mihály – idehaza és külföldön a magyar zsidó tudomány legnagyobbjai voltak. A Rabbiképző neveltjeiként a szószéken és a katedrán méltóképp képviselték a haladó zsidóság eszményeit. Így teljesedett ki a hagyományok láncolata.

* Ezúton is köszönöm Bacher Vilmos unokája és dédunokája, dr. Bacher Vilmos és dr. Bacher Gusztáv értékes segítségét.

„KILÉPNI E ZÁRT, KICSI VILÁGBÓL”

Tamás Pál szociológussal beszélget Várnai Pál

– Mostanában kevesebbet látjuk a magyar médiában.
– Különböző európai projektekben dolgozom, egyebek közt próbáljuk mérni a Balkán európai felzárkózását. Kéthetente tanítok a jénai egyetemen, folyamatosan tanítok, kutatok valamelyik posztszovjet országban. Moszkvában a Lomonoszov egyetemen vezetek egy kurzust az újságírókaron, van egy hasonló kurzusom a pozsonyi egyetemen is. Most fejeztem be egy hároméves Soros programot a kijevi egyetemen, közreműködök a belorusz ellenzéket szervező és segítő litvániai és más nyugat-európai projektekben is. Belső munkatársa vagyok egy erdélyi magyar folyóiratnak, és novemberben mutatták be egy ötszáz oldalas könyvemet, amit az RMDSZ adott ki a román belpolitikáról. Ami véletlenszerűen megjelenik a magyar médiában, az igen esetleges a valódi munkámhoz képest. Sokat szerepelek a nemzetközi médiában, de nem magyar, hanem orosz témákról beszélek. A moszkvai rádióban viszont gyakran megkérdéznak a magyar állapotokról. Világéletemben küzdöttem azzal, hogy kilépjek ebből a zárt kis világból, és ez nagyjából sikerült is.

– Egy leMBERGI látogatásom alkalmával a taxis rámutatott a bírósági épületre, s annyit mondott, hogy itt mindenki zsidó.

– Lembergben korábban főleg lengyelek és zsidók éltek. A lengyeleket kiűzték, a zsidókat megölték, s ma a leMBERGIEK elsöprő többsége ukrán paraszt, akik eleve gyűlöltek nemcsak a zsidókat, hanem a városlakókat általában. Mert ezek civilizáltabbak voltak, Habsburg-gimnáziumba jártak stb. Ma a lengyel, ukrán, belorusz városokban virágzó zsidó élet van. Nemrég Hanuka ünnepségen vettem részt Kijevben. Bár még maradtak ezeken a helyeken, kis számban, zsidó fiatalok, de ezt a zsidó közéletet nem zsidók csinálják. Szép mondatot hallottam a krakkói Austeria könyvkiadótól, aki Budapesten is nyitott egy üzletet. Amikor megemlítettem beszélgetés közben a származásomat, a férfi, aki lengyel katolikus, annyit mondott: nem érdekes, hogy ön zsidó vagy nem, mi nem ezzel foglalkozunk, hanem azzal, hogy helyreállítunk egy zsidó kultúrát.

Foto: Tóth Csilla

– Mivel magyarázható, hogy talán Magyarország volt az egyedüli hely Európában, ahol a modernizáció letéteményesei szinte kizárólag a zsidók voltak?

– Ez nincs így. Ugyanez volt a helyzet Lengyelországban is, Romániában is. Ezeknek az országoknak nem volt önálló államuk, hiányzott a Nyugat-Európában meglévő régi polgárság, és így az ipart és kereskedelmet nagyrészt zsidók teremtették meg.

– S ami a paktumot és annak felmondását illeti az említett országokban?

– Más volt a történelmük. Magyarország 1920-ban vesztes ország volt, Románia viszont győztesként, európai középhatalomként került ki a világháborúból. Lengyelország is inkább Romániára hasonlított. Megszületett a független Lengyelország, amely túlnyújtózkodott a saját etnikai térképén, ahol csupán a lakosság 75 százaléka volt lengyel. Ezek az országok is antiszemitaak voltak, de nem vesztesként, hanem győztesként azok. Persze, egy idő után, itt is megpróbálták a kapitalizmus hasznélvezői közül kihagyni a zsidóságot. Magyarországon Trianon terheinek az elosztása került napirendre, s ezt igyekeztek elsősorban a zsidókra hárítani.

– Miben különbözik a történelmi és a szociológusi megközelítés?

– A közép-európai történészek általában csak a saját országukkal foglalkoznak. Írják a Horthy-rendszerről vagy a numerus claususról, de ezeket a jelenségeket nem vetik össze, még azzal sem, hogy miként zajlott mindez a szomszédos országokban, például Romániában.

– Azt írja: „a kelet-európai populizmus válasz a modernizációs kudarcra”. Mennyiben?

– Különböző mértékű a kudarc. A rendszerváltás idején Lengyelországban is, Magyarországon is sokan azt gondolták, hogy teljesülni fognak a vágyaik, az álmaik. Nem így történt. Ami Ukrajnát illeti, az ottani ukrán nyelvű lakosság inkább falusi vagy kisvárosi származású, akik Galíciában a korábbi város lakó lengyelek, zsidók és románok helyére költöztek. Ők frusztráltak, mert egy 19. századi érzésként izzó nemzetállamot szeretnének felépíteni. Ez különböző okok miatt jelenleg nem lehetséges, de annyi erejük van, hogy nyelvpolitikájukkal, ukránosítással a többiek életét is frusztrálják. Közben Kijevben a szupermarketek választéka jobb, mint Budapesten. Emellett a vidék számos ponton elmaradottabb. Belorusszia más. A Lukasenka-rezsimet főleg nem a belügy – bár annak fontossága is vitathatatlan –, hanem egy különleges szociálpolitika tartja életben. Az embereknek van munkájuk, és a szociális biztonság a legnagyobb a posztsovjett világban. A luxus viszont kevesebb, mint Ukrajnában. A többség mind a két országban szívesen csatlakozna az EU-hoz. Az ukránoknak megvan az elégtételük, hogy független államuk lett. Ez nem jelenti azt, hogy az antiszemitizmus, szélsőjobb ott nem jött létre. Ukrajnában megjelent egy neofasiszta párt, a Szabadság Párt, amelyre a lakosság 11 százaléka szavazott, ami nem kevés. Lembergben pedig 36 százalékot kapott, ami példátlan egy modern európai nagyvárosban, ahol az emberek jólöltözöttek és a boltok tele vannak. Frusztráltságukért az emberek, mint sok más helyen, az idegeneket okolják.

– Feltételezem, hogy a zsidókat. Hogy van ez Belorussziában?

– Lukasenka nem antiszemita, így a hatalom sem az. A zsidók közül mégis nem kevesen elmennek Amerikába, Skandináviába. Egy ízben fiatal belorusz történészekkel beszélgettünk Grodnóról, amely korábban egy fontos lengyel-zsidó központ volt. Említés nem esett arról, hogy ott valamikor zsidók is éltek. Megkérdeztem tőlük: ti, akik demokratáknak tartjátok magatokat, megfigyeltétek a város egyharmadának történetéről? Mi nem vagyunk antiszemitaak, felelte egy másik, de minden etnikum maga gondoskodik a történetéről. A zsidók történetével foglalkozzanak a zsidók. Meséltem ezt később Moszkvában egy grodnói születésű kollégának. Elmondta, hogy amikor ő járt iskolába Grodnóban, akkor a pedagógusok 70 százaléka zsidó volt, ez akkor normális volt egy sovjett városban. Ők már rég kivándoroltak, nem is élnek, s a fiataloknak erről a múltból fogalmuk sincs.

– Magyarországon sok helyen nem zsidó helytörténészek foglalkoznak a zsidó múlttal is, hiszen a zsidó középosztály és értelmiség igen meghatározó volt vidéken.

– Magyarországon nagyon szigorúak a reprivatizációs törvények, egy külföldön élő zsidó itt nem jelent konkurenciát a helybelieknek. A szomszédos országokban más volt a helyzet, ott vissza kellett adni a tulajdont. S ha visszajön mondjuk Nagyváradra külföldről egy korábban ott élő ember, ő potenciális veszélyt jelent a tulajdonosra. Talán ez magyarázza az attitűdbeli különbséget. Az viszont igaz, hogy Erdélyben nagyon komoly eredmények vannak zsidóügyekben, nagyon jelentős a forráskiadás, beleértve a holokauszt témakörét. Amerikában és Izraelben igen jelentős zsidó műhelyek vannak, komoly pénzeket fektetnek a román zsidóság történetének a helyreállításába. Mindezt nagyon komolyan veszi mind az erdélyi progresszió, mind a román állam, amely vegyes román-izraeli történettudományi intézeteket tart fenn, és a román történelemtanárok holokausztképzését izraeli történészek végzik.

– Még egyszer: miben más egy történész és egy szociológus megközelítése?

– Először is abban, hogy a szociológus modellekben gondolkodik. Ahogy korábban mondtam, a magyar zsidósággal foglalkozó történészek, kevés kivétellel, nem foglalkoznak összehasonlító kutatásokkal. De nem is igazán a zsidósággal, hanem az antiszemitizmussal foglalkoznak. Meg vagyok győződve arról, hogy a zsidóságot nem az antiszemitizmus tartja életben. Kelet-Európában a zsidó értelmiség rájött arra, hogy zsidónak lenni jó: nem a zsinagóga és az ünnepek miatt, hanem mert nem akar besülylyedni egy kis, zárt, provinciális világba. Persze, nem zsidók is felismerik ezt, de a zsidók részére ez a törekvés, talán hagyományaik miatt is, evidensebb. Kifelé az égerfogóból.

A zsidóságot nem az antiszemitizmus tartja életben.

Rubin Eszter

AMIÉRT ÍROK: ZSIDÓNAK LENNI

A nyám, apám zsidó. Budapesten születtek mindketten.* Anyám a háború után pár évvel, apám negyvennégy tavaszán született. A családkból senkit sem hurcoltak koncentrációs táborba, apai nagyapám Borban volt munkaszolgálatos, míg nagyanyám első gyermekét várta Pesten. Szülés közben magára hagyták a szülőszobán, orvosok, nővérek, bábák lerohantak az óvóhelyre. Egyedül maradt, lemászott a szülőágy alá. Megoldotta. Ilyenek a zsidó nők. Csecsemővel a karján nem fogadták be a rokonok, veszélyes volt. A csillagos házban egyik este szólt a házparrancsnok, menjen fel a gyerekekkel a padlásra, holnap elvisznek mindenkit. Később a villamoson szedték össze a zsidókat, a sorból állította ki egy csendő a fiatal anyukát, menjen a kisbabával, gyorsan.

Anyai nagyszüleim házilag készült hamis papírokkal bujkáltak. Persze csak azután, hogy nagyapám nem tért vissza szabadságról, Esztergom-tábornál állomásozó munkaszolgálatos századához.

Mindkét család úgy döntött, hogy zsidóságukat többé nem viselik nyilvánosan, szakítanak a fájdalmas múlttal. Gyakori, tipikusnak mondható megoldás volt ez akkoriban. Szerettek volna békében élni, amíg lehet. A zsidósághoz semmi nem kötötte őket, rég eltávolodtak a vallástól.

Aztán nyolcéves koromban egy nap ezzel a mondókaival mentem haza:

– Száz zsidó egy sorba'. Mennek a templomba.

Még volt valami, hogy jól megpaprikázza, már nem emlékszem.

Elsötétültek az arcok.

– Kitől tanultad ezt??

– Egyik osztálytársamtól – feleltem ijedten.

Azonnali válságstáb ült össze a konyhában – *nicht vor dem Kind*. Valahogy lelkem mélyén sejtettem, ott hon nem lesznek erre vevők. De nem gondoltam, hogy végérvényesen megváltozik az életem. Mert a konyhából megtört arccal kilépő felnőttek érthetetlen, baljós szavakat mondanak.

Nem gondoltam, hogy végérvényesen megváltozik az életem.

– Mi zsidók vagyunk, igazából nem jelent semmit, csak régen jelentett, és akkor a németek elvittek mindenkit. De nagyapa megszökött a munkaszolgálatból, nagyanyám meg a pincében hamis papírokat gyártott az írógépén, és a dédivel bujkáltak.

Könnyed Robin Hood-i story, nem kell vele foglalkozni, már elmúlt. Azért ne mondjam el senkinek.

Nem is mondtam. De nem lehetett nem foglalkozni a sötét gondolatokkal, amik ezután következtek. Semmihez nem tudtam kötni az új információkat, hiszen nem volt mihez. Nem volt más, csak homályos utalások az üldöztetésről. Minden rendes zsidó gyerek rémálmodik haláltáborról, a harmadik generáció is tudja a dolgát, teljesíti az előírt szorongásadagot. Nem tudtam, vannak-e

nichtVORDEMKIND

IDENTITÁS

még zsidók rajtunk kívül, és muszáj szorongani, ha az ember azt hiszi, egyetlen zsidó gyerek a világon. Nem kaptam semmilyen támpontot, a zsidó szó nem telt meg tartalommal, vagy ha mégis, pusztán negatív, félelmetes jelentéssel bírt. Nem tanítottak meg rá, hogyan kell és hogyan lehet zsidónak lenni.

Szüleim és az én generációból senkit nem ismerek, aki pozitív zsidó identitásra mintát látott/láthatott volna otthon. Ezt magamnak kellett megszerezniem, megtalálni az utat, hogy jól érezzem magam a bőrömben. És ami nagyon fontos, hogy a lányomnak hiteles, pozitív mintát tudjak mutatni. Számomra nem volt opció, hogy tovább örökítsem a félelmet, erre neveljem a gyereket. Tizenéves lányom és kortársai számára a zsidóság a minden napokban megélt, természetes dolog. Ebben a ma is virágzó, és színes budapesti zsidó létben nőttek fel, az identitáshoz elengedhetetlen közösséggel és megfelelő vonatkoztatási csoporttal rendelkeznek.

Jó, ha tudatosítjuk magunkban, hogy a választás egyéni döntés kérdése. A zsidóság nem pusztán kulturális költődés, valaha volt, már elmúlt érdekesség. Hagyományaink felélesztésével ismét tartalommal telnek meg hosszú idő óta üres szavaink, pozitív, magától értetődő jelentése lehet az identitásnak. *Barhesz* című regényemet azért írtam, hogy a zsidóság ábrázolásában általánosan bevett nosztalgikus, szívszorító móddal szemben, a megszokottól eltérő, új nézőpontoknak is lehessen létjogosultságuk.

Sokáig kerestem az utat, nem ment könnyen. Amikor először léptem át a zsinagóga küszöbét: hazatértem. Első alkalommal föld fölött lebegtem a meghatottságtól. Ám hamar ráébredtem, egyetlen szót sem értek, fogalmam sincs, mit művelnek az istentiszteleten.

Héberül imádkoztak, fura, röhejes szertartásokat végeztek. Tiszta Kazohinia, még a homlokra erősített kocka is stimmelt. Csikos asztalterítőbe burkolózó férfiak, karjukon körbetekert bőrszíjak, három lépés hátra, térd behajlít, meghajol. Ezek megőrültek. Évek teltek el, míg képbe kerültem, mire magaménak éreztem a tradicionális ünnepeket. De a zsinagóga kertjében gyerekek szaladgáltak, és a lányom rögtön otthon érezte magát közöttük.

„*Talán van valamijük, valami kapaszkodójuk, ami fenntartja őket a józan ész fölszínén. Valami, ami biztonságot teremt számukra*” – írja Bodansky György.

Igen, van valamink, és ez a valami az önazonosság – a zsidó nép tagjának lenni, több ezer éves hagyomány részeseként. Ehhez nem alázat szükséges, hanem büszkeség. Nekem nemcsak a nagyszüleim, anyám, apám voltak zsidók a múltban, nem a származásom az, ami idővel, szép lassan, elmúlik. Én magam zsidó vagyok.

* Válasz Bodansky György *Miért nem bírok zsidó lenni?* című cikkére, mely az *Élet és Irodalom* 2013. április 5-i számában jelent meg.

TRAUMA ÉS UTÓHATÁS

A **Szombat** folyóirat szervezésében, **Szántó T. Gábor** vezetésével zajló *Van-e modern zsidó irodalom?* szeminárium-sorozat az őszi szemeszterben folytatódik.

Az elkövetkező két félévben a szeminárium kiemelt témája a vészkorszak nemzedékeken átnyúló utóhatásának megjelenése az irodalomban. Többek között *Kertész Imre, Örkény István, Philip Roth, Elie Wiesel, Art Spiegelman, W. G. Sebald, Maxim Biller, S. J. Agnon* és *Carl Friedmann* művei szerepelnek az elemzendő művek között.

A szövegértelmezések mellett vendégelőadók, írók, költők is közreműködnek a sorozatban, így szeptember 24-én *Schein Gábor* lesz a szeminárium vendége.

Helyszín: **Bálint Ház** (Budapest VI., Révay u. 16.)

Időpontok: **szeptember 10., 24., október 8., 22., november 5., 19., december 3., 7.**

Az órák keddenként, **18.00 órakor** kezdődnek.

Tandíj az őszi szemeszterre: óránként 600 Ft (8 alkalomra szóló kedvezményes bérlet 4000 Ft).

Jelentkezni a **szanto@szombat.org** e-mail címen, vagy délutánonként a **302-0744-es** telefonszámon lehet.

Partnerek: Amerikai Joint Magyarország • Bálint Ház • Magyar Zsidó Kulturális Egyesület

EMLÉKEZETKÖZÖSSÉG

A Szombat körkérdése

A Szombat az alábbi körkérdéssel fordult a kulturális, tudományos és a közélet néhány vezető személyiségéhez folyóiratunk kiemelt témája kapcsán: Van-e vagy nincs Magyarországon emlékezetközösség? Hogyan közelíthetők egymáshoz a 20. század traumáit hordozó közösségek, amelyek más-más élményekre emlékeznek, és a másik fájdmájáról talán nincs elég mély tudásuk, vagy nem vesznek róla elég mélyen tudomást? Véleményünk szerint a magyar társadalmi emlékezet és a magyarországi zsidó emlékezet eltérően őrzi a 20. századi Magyarország élménycsomópontjait, miközben sokan tartozhatnak a két halmaz közös részhalmazához. Felvetnénk néhány példát, és kérnénk, írásában ezekre is reflektáljon, de kíváncsian várunk más példákat is.

	Magyar emlékezet	–	Zsidó emlékezet
1919	vörösteror	–	fehérterror
1920	Trianon	–	numerus clausus
1940	Erdély visszacsatolása	–	1938–41-es zsidótörvények
1944–45	oroszl megslállás	–	gettósítás, deportálás, nyilasteror
1956	forradalom	–	elsősorban vidéken antiszemita atrocitások

Eddig Stumpf András, Kőszeg Ferenc, Csaplár Vilmos, Horkay Hörcher Ferenc, Schöpflin György, Grendel Lajos, Balázs Zoltán, Csepeli György, Kende Péter, Erős Ferenc, Granasztói György és Háy János válaszát közöltük.

Böcskei Balázs

EMLÉKEZEM, NEM ADOM MEG MAGAM

Vannak olyan történelmi periódusok, amikor minden politika. Amikor a magánélet is az. Általában akkor van így, amikor társadalmi tabukat is döntögetünk. Amikor például belenyúlunk a patriarchális család szerkezetébe, és azzal képessé válunk komplexebben gondolkodni a nemi szerepekről. De éppen így politika az is, ha számvetést végzünk: hol álltam akkor, amikor zsidó honfitársaim sokaságát vitték az elmondhatatlanba, amikor Eörsi István 1960-ban

kijött a börtönből, és a kompromisszumos csend fogadta. Kiknek szurkoltam 1973-ban, a filozófusper idején? Heller Ágneséknek vagy Köpeczi Bélának? Kivel fogtam kezét, ha szembejött az utcán a nyolcvanas években: Kis Jánossal vagy Gáspár Sándorral? Liberális demokráciát akartam már 1986-ban is, vagy csak akkor, amikor 2010-ben a jobboldali kormányzat intézményesítette az illiberális változatot?

Mindezen kérdésekre magam könnyen válaszolok, hiszen 1983-ban szü-

rendszerVÁLTÁS

FELELŐSSÉG

lettem. Nem tudom, hogy hol álltam volna, de erkölcsi integritásomat magamtól elvitatni nem fogom, így kijelentem: a „jó” oldalon. Ami nem a lapulót, Köpeczi Béla székét, Gáspár Sándor ál-szakszervezetiségét vagy az MSZMP valamely funkcionáriusi pozícióját jelenti.

Az előzőekhez hasonló kérdések sora folytatható, a rájuk adott válaszok pedig maguk a politika. A múlttal való egyéni szembenézés ugyanis politika, és ha a sok egyéni emlékezet összeadódik, az az emlékezetpolitika. Aki pedig nem akar emlékezni, az maga sem tudja, hogy ő kicsoda. Aki pedig engem nem hagy kérdéseket feltenni, hogy magyarázattal szolgáljanak azok, akik a „rossz” oldalon nem álltak, hanem egyenesen tevékenykedtek, azok a jövőt zárják el előlem. Azt pedig nem hagyom, az megbocsáthatatlan. Az is, ha merik, az is, ha hagyom.

Személyes benyomással kell folytatnom: amikor Biszku Béla ellen megindult a jogi procedúra, felemás érzéseim voltak. Már a róla készült dokumentumfilm, pontosabban belügyminiszeri ténykedése kapcsán is úgy éreztem, hogy valamit várok. Nem börtönt, nem azt, hogy bilincsben lássak egy totalitárius gondolkodásában megöregedett, demokrataként már gondolkodni és szembenézésre képtelen embert, hanem valamit. Talán bocsánatkérést. Nem Biszkutól, ő már nem tud. Hanem azoktól, akik Biszku nézeteit osztották és osztják, akik ellenforradalomként oktatták 1956-ot; azoktól a politikustól és értelmiségiektől, akik időközben átalakultak, akik már nem cenzorok, hanem most, a jelenkor Magyarországon őket cenzúrázzák; akik szerint „Kádár alatt jobb volt”, és akik szerint „Kádár megpróbált mindent a körülményekhez képest”. Nem, nem próbált meg semmit. Nem próbálta megakadályozni, hanem akarta a megtorlást, akarta Nagy Imre és társai kivégzését, akarta, hogy szunyadjon az emlékezet, ki kívánta ejteni a történelemből a holokauszt után 1956-ot és a szocializmust mint társadalmi igazságosságtörténetet. Vártam, hogy Biszku Béla kapcsán nemcsak a

(szélső)jobboldal szólal meg, hanem a baloldal is elmondja véleményét bűnről, bűnben fogant rendszerről, politikai felelősségről, ügynökökről és tartótisztekről. Hogy miért blokkolta a rendszerváltás utáni műtfeldolgozást, miért nem őszintébb semmivel e téren, mint a jobboldal.

Túl az érintettségén és az aktuálpolitikai okokon, Hannah Arendt gondolatához nyúlok vissza, amelyeket Bíró-Kaszás Éva így interpretál: „A közvélekedés a személyes megvádolás helyett előnyben részesíti a tettek trendekbe, a történelembe, vagy dialektikus mozgásokba való illesztését, ezzel persze elkerülhetetlen szükségszerűségként való bemutatását. A másik gyakori hiba az ítélkezésben, hogy a kollektív felelősség fogalmat helytelenül értelmezve, valójában tisztára mossák a háborús bűnösöket. És harmadikként gátolja az ítélkezést a félelem is, de nem pusztán a totalitárius berendezkedésekben megélték miatt, hanem egyáltalán a magas posztokon álló személyek megvádolásától való visszarettenés formájában.”

E hármas gyakorlat tökéletesen leírja a rendszerváltás utáni emlékezet (helytelen) rítusait. Emiatt maradtak nekünk a zárt ügynökakták, illetve a Biszku Béla körüli roncsolt, kíváncsok emlékezetpolitikai projektet nem eredményező eljárás.

Holott az emlékezet és szembenézés nélkül nincs olyan, hogy „haza”, „nemzet”, „én”, „Másik”, „politika”, „demokrácia”, „demokrata”, „bizalom”; egészen odáig, hogy „szerelem”. Nem beszélhetünk ezekről, mert demokratikus emlékezetpolitikai rítusok híján, a múltnak bevallása nélkül, ezekből a fogalmakból valakik mindig kiszorulnak; valakik hiányáról nem beszélünk, valamilyen bűnök bevallását nem követi megbocsátás. Az előbbi fogalmak ugyanis integratív gondolkodást kívánnak. Lehet más és más, mélységében és élményében eltérő személyes nemzet- vagy politikaképünk – ahogyan a szerelmet sem ugyanúgy éljük meg –, de a felejtés és elhallgatás közepette nemcsak különböző gondolati építményeink lesznek, hanem versengő emlékezeteink is. Ami még ennél is

rosszabb: emlékezet áll majd szemben a hallgatással.

Ma azonban nemcsak ez jellemző, hanem az is, hogy míg az egyik oldal a Kádár-rendszer, addig a másik a Horthy-rendszer bűneit relativizálja. Míg a posztkommunista fordulat előtti Fidesz referenciapontja 1956 és a Kádár-rendszer elnyomása volt, addig a baloldal kádári modernizációról beszélt, és nem a rendszer geneziséről, a bűnről, ahogyan nem beszélt a Kádár-rendszerben – kutatók által is dokumentált – fel-felbukkanó, egyes MSZMP-s „politikuskokra” és kádári értelmiségiekre jellemző antiszemitizmusról sem. A baloldal jogosan tiltakozik a Horthy-szobor ellen, de nincs szava Trianonról, nem tudja beilleszteni saját nemzetfelfogásába – „csak” mint egy traumát, amiről szükségszerűen szólni kell.

A jobb- és baloldálnak közös felelőssége van abban, hogy Fliegauf Bence *Csak a szél* című filmje megszületett. Mert minden mindennel összefügg e téren. Aki nem tud és nem akar beszélni a holokausztról, Recskről, a kádári elhallgatás és elhallgatás intézményesítéséről, az „ügynököknek és megfigyeltnek lenni” állapotáról, az Tatárszentgyörgyöt sem fogja megérteni, de még Bayer Zsolt ellen sem tud következetesen tenni.

Az emlékezés felelőssége. Az emlékezés a „ki vagyok én?” kérdésre adott válasz. Az emlékezés esemény, történés. A hagyományról, a nemzetről és annak önreprezentációjának átértelmezéséről szól. Az emlékezés értelemadás. Leginkább a jövőnek.

Éppen ezért nem adom meg magam a hallgatásnak, a nem emlékezés kényelmének. Nem akarom azt érezni, mint Szántó T. Gábor versének „beszélője”, aki „két-séget és bizonytalanságot” érez, ha azt a szót hallja, hogy haza.

Emlékezem, mert vagyok. Mert össze kell raknom magam, ha mesélni és élni akarok. Menni fog, van hozzá erőm. Nem vagyok egyedül.

A szerző politológus, az Intézet a Demokratikus Alternatíváért (IDEA) igazgatója.

Claude Lanzmann

A PATAGÓNIAI NYÚL

Részlet az író-filmrendező önéletrajzából

A haifai kikötőben barátságtalan, novemberi napon szálltam hajóra, indultam vissza Franciaországba. Sötét gondolatok törtek rám, szomorú voltam, hogy ott kell hagynom ezt az országot. És anélkül, hogy megfogalmaztam volna, lelkem mélyén tudtam, nem teljesítem utam eltervezett célját: hogy a *Le Monde*-nak riportot írjak arról a modellről, amelyet egy évvel korábban írtam meg a Német Demokratikus Köztársaságban, és „Németország a vasfüggöny mögött” címmel jelentettem meg. Izrael valójában a legbenső magánszférámba lépett át. Azok a kérdések, amelyeket e fiatal ország vetett föl – melyekkel szembe kellett néznem –, legelőször is rám tartoztak, s úgy éreztem, nagyon obszcén volna, ha nyilvánosságra hoznám őket. Képes lettem volna erre? Biztos vagyok benne, hogy nem. Nem voltam fölkészülve, hogy azon a szinten adjak választ rájuk, ahogyan magamnak tettem föl őket, és úgy éreztem, lehetetlen és méltatlan Izraelről úgyszólván objektív és szükségképpen fölszínese cikksorozatot írnom. Párizsba érkeztemkor egy eltökélt, türelmetlen, megértő és egyre szerelmesebb Simone de Beauvoirt láttam viszont – ez leveleiből derült ki számomra –, és mindez növelte szorongásomat. Előtte egyetlen éjszakát töltöttem vele, és elszántsága talán messzebbre és gyorsabban sodort, mint ahogyan szerettem volna. Életem egy része véget ért, valami más, ismeretlen és súlyos következett. Az volt az érzésem, hogy a sors nagy lendülettel magával ragad, vagyis már nem tudom teljesen uralni tetteimet, terveimet és kivált benső időmet.

A természet valósága elintézte, hogy véget vessen e lelkiállapotomnak, és rámutatott, valójában mi is mindez: fényűzés. Semmit sem jelentett az elszabadult elemekkel szemben. Néhány órával azután, hogy kihajóztunk Haifáról, az éjszaka kellős közepén kitért a vihar. Hajó a Földközi-tenger dagályban emberemlékezet óta, eddig az 1952-es esztendőig még soha nem szenvedett el ennyire kitartó, állhatatos és ke-

Egy eltökélt, türelmetlen, megértő és egyre szerelmesebb Simone de Beauvoirt láttam viszont.

gyetlen orkánt. Tíz méteres hullámokba merültünk, és lehetetlennek látszott, hogy a gyöngesajka – mert e vízhegyek közt az volt – megint fölemelkedjen. Minden porcikája és árboca gyászosan és reménytelenül nyikorgott, majd a hajó megint lemerült a következő hullámig. A személyzet igen rosszul volt, és rajtuk kívül csak két ember virrasztott négy nap és négy éjszaka e részeg hajón: a kapitány, Eliézer Hodorov, a szovjet kereskedelmi hajózás öreg rókája, és én. A világ semmi kincséért sem voltam hajlandó arra, hogy a hajó belsejében keressek menedéket, hogy fedezékbe vonuljak a mindent elsöprő, kilences vagy tízes erősségű, a hajó hídjait ostromló szél, a tenger rohamai előtt. Az emberi hányás savanyú és émelyítő bűze megtört

vádirat

SZERELEM

Az egyik este az enyém volt, minden második Sartre-é, és minden éjszaka a miénk.

minden akaratot. Okádtak a kabinokban, az összekötő folyosókon, minden vécé kloáka volt. Egyszerűen nem lehetett a közelükbe menni. A derék Eliézer engedett a kérésnek: lazán odacsatolt a hajó farához, menetiránnyal szembe, és hogy így tartsam magam, ne mozduljak, elképzelt, hogy baltás ember vagyok, mintha hajóorrfigura lennék. Ebédidőben, amikor még erősebb lett a szél és a Zim, az izraeli társaság gőzösének nyikorgása, Eliézer kapitány és én szembeszálltunk a viharral. Az első osztályú étterem egyedüli vendégeiként Malvasia bort ittunk, kísérőként pedig – főleg én – bordóit. Négy nap múltán a vihar alább hagyott, majd elült, a kár kívül-belül jelentős volt. A takarítás, tisztítás igencsak szükségesnek mutatkozott. Eliézer, az egyetlen cselekvőképes a fedélzeten, úgy döntött, hogy utunkat Nápolyban megszakítjuk. Ez egyáltalán nem szerepelt az útitervben. Negyvennyolc órát töltöttünk ott, majd újra tengerre szálltunk, amely egészen Marseille-ig nyugodt maradt.

Castor szeme, karja, szája, a testemet újra fölfedező keze, a hosszú, összefonó imbolygó ölelés minden szorongásomat föloldotta, mióta beléptem a Bucherie utcai ház legfölső emeletének vörös szobájába. Nála az öröm nem zárta ki a komolyságot, épp ellenkező-

leg, e kettő összekapcsolódott a másik embersége iránt tanúsított ritka figyelmében. Anélkül, hogy egyetlen szót is szóltam volna, megértette, mit mozgató meg bennem egy ilyen utazás után ez a furcsa visszatérés abba a hajlékba, amely nem az enyém. Természetesen beszélni kezdtem, elmondtam neki kétségeimet és gyötrődésemet. Közöttünk nem vilámcsapásszerű volt a szerelem; meg kellett tanulnunk egymást, és időt szánni erre. De ő mindezt megérezte, éppúgy tudta, mint én, és azonnal egy hullámhosszon voltunk, intellektuálisan is, testileg is. Bekvartélyozott ebbe az egyetlen szobába, még érkezésem előtt rendezte be egy nagy kerek asztallal, egy ágygal, egy könyvespolccal, iskolai asztalával, és én hagytam, hogy helyet adjon nekem. Ez magától értetődő volt. Az egyetlen változás, hogy elhelyezett egy második asztalt is, az övéhez hasonló, mely azzal elentétben nem a Notre-Dame-ra nézett, hanem egy oldalsó, ablaktalan falra. Castor szigorú, változatlan, régóta kialakított fegyelme a vérévé vált, ez a kiválóság és írói mesterség ára. Ez teljesen idegen volt tőlem, de megpróbáltam elfogadni. Erőt vettem magamon, leültem írni vadonatúj asztalomhoz, épp úgy, ahogy a kevésbé hívőknek ajánlják: térdeljenek le, hogy higgyenek. Nemigen sikerült. A semmibe me-

vádirat

SZERELEM

redtem, rosszul éreztem magam a tőlem idegen, kényszerű időbeosztásban. Nem voltam még kész. Ha megfordultam, láttam Castor szép arcát, megrendített, ahogyan koncentrált, és ahogyan fölfigyeltem szaladó tollára. Nem is szaladt, inkább repült, szinte meg sem érintette a papírt. Regényen dolgozott, amelynek még nem volt címe. Én találok meg majd hamarosan: *Mandarinok*. A napok ritmusa változatlan volt. A délelőtti órákat együtt töltöttük, ő írt, én olykor színleltem az írást. Ő Sartre-ral ebédelt, vagy velem vagy valaki mással, az is előfordult, hogy hármasan ebédeltünk. Ő minden délutánját Sartre dolgozószobájában töltötte, ott is volt egy asztala. Az egyik este az enyém volt, minden második Sartre-é, és minden éjszaka a miénk. De gyakran vacsoráztunk hármasan is, olykor egyedül vagy olyan ritka barátokkal, akiket Sartre különösen kedvelt, mint Giacometti.

A megérkezésem után Castor szólt, hogy másnap Sartre-ral ebédelünk. A Montparnasse egyik éttermében, a La Palette-ben találkoztunk, ahová Sartre bejáratos volt, és ahol anélkül beszélgethettünk, hogy asztalszomszédaink füleltek volna, akik sajnos ma már nincsenek. Amióta Castor kedvese lettem, ez volt az első alkalom, hogy újra találkoztam Sartre-ral. Enyhe szorongásom fölöslegesnek bizonyult. Megállította ezt a kapcsolatot, ezt a „házasságot” – Castor nevezte így, aki szerelmes leveleiben „férjének” hívott, és gyakorta úgy írta alá őket: „feleséged”. Amit Castor tudott rólam, azt Sartre is, minden levelemet fölolvasta neki, ama radikális átláthatósági szabály alapján, amelyre nagyon törekedett. Később pedig azért, hogy ellenállásomat látva megtörjön. Sartre sugárzott Castor jól látható boldogsága miatt, igaz és derűs barátságába fogadott. És mindketten nagyon megható komolysággal kezdtek kérdezni Izraelről, vagy inkább hallgattak, mert én meséltem. Számukra teljesen ismeretlen világot fedtem föl előttük, melyről leveleim csak gyöngye benyomásokat adhattak. Sartre-nak elmagyaráztam, hogy a *Vádirat az antiszemitizmus ellen* című művét át kell nézni, át kell dolgozni, ki kell egészíteni, hogy a zsidók nem várták az antiszemitákat. Hogy ott egy egész világgal, vallással, évszázados hagyományokkal találkoztam, egy néppel, mely a pogromok, üldözések, a holocaust ellenére a maga módján elszenvedője a történelemnek. És főképp föltártam, hogy lemondtam a *Le Monde*-nak szánt riportról, mely ürügyül szolgált az utazásomhoz. Hiszen mindaz, amit éreztem és megértettem, túlságosan sok kérdést vetett föl önmagammal kapcsolatban ahhoz, hogy mindezt a nyilvánosság elé merjem tárni. Soha még így nem bizonyosodtam meg Sartre óriási, intellektuális jóhiszeműségéről, a másik iránti nyitottságáról, ama képességéről, hogy ne magának adjon igazat. Azt mondta: „Fölfedezte a zsidó

sajátosságát. Igen, igaza van, hogy lemond ezekről a cikkekről. Írjon inkább könyvet.” Ez megvilágosított. Csakugyan ez volt a megoldás. Szabadon, szemérmetség nélkül szólhattam a zsidó állapotról, magamról, Izraelről, Izrael és a magam kapcsolatáról. De ez valójában sokkal nehezebb volt, mintsem gondoltam volna. Az elevenembe vágott, és nem tudtam, hogy ez így lesz. Nagyon messzire kellett eltávolítanom az egész kérdést, szembe kellett néznem a realitásokkal, amelyeket ma nehezen tudok megfogalmazni. Huszonhét évesen meg kellett vallanom mindazt, ami ezeken a lapokon nehezen sikerül. Mégis munkához láttam. Inkább délután írtam, nem reggel, akkor, amikor egyetlen szobánkban egyedül voltam. Mintegy száz oldalt írtam, sajnos ezek elvesztek, Castor és Sartre elolvasták, kitűnőnek találták, és biztattak, hogy folytassam. De nem tudtam, nem akartam, későbbre halasztottam. Tudtam, hogy fel kell nőnem, meg kell öregednem ahhoz, hogy megoldjam a bennem fölmerülő kérdéseket, és más sikon, mint akkor. Az ember nem tudja élete anyagát azonnal megírni, könyvvé változtatni, ez gyakorta a hivatásos irodalmárok hibája. Én sokáig érő voltam, nem féltem az idő folyásától. Valami bizonyossá tett afelől, hogy létezésem majd teljes termékenységébe torkollik, mégpedig akkor, amikor életem a második feléhez érkezik. Ebből a meg nem valósult riportból és ebből a kudarcba fulladt könyvből lett húsz évvel később a *Miért Izrael?* című film, amelyet viszonylag gyorsan leforgattam, mert pontosan tudtam, hogy mit akarok elmondani. Igaz, hogy többször is visszatértem Izraelbe, igaz, hogy az első ott tartózkodásom megrázkódtatását a munkámhoz szükséges fölfedezések követték, mások, mint hogy milyen szerepük volt a német zsidóknak az ország fölépítésében. Más szorongások is, mint például az 1956-os sinai hadjárat, az 1967-es hatnapos háború, az 1968–1969-es felőrlő háború. Izraelről szerzett ismereteim szüntelenül gyarapodtak, mert sok időt töltöttem azzal, hogy a *Les Temps Modernes*-nek ezeroldalas különszámot készítsek elő. Ezt a számot az izraeli-arab konfliktusnak szentelték; az arabok – először – beleegyeztek abba, hogy nem harcolnak vagy vitatkoznak az izraeliekkel, hanem mellettük szerepelnek, ugyanabban a kiadványban. Számos időreteg játszik egymásba ebben a filmben, és játszott szerepet a magvalósításában. Az elindító esemény – időben az utolsó és bizonyosan a legerősebb – az volt, hogy Jeruzsálemben beleszerettem Angelika Schrobsdorffba, és csak úgy tudtam befejezni a filmet, ha őt viszontlátom. Angelikával tizenhét évvel azután találkoztam, hogy elkezdődött Simone de Beauvoir-ral való közös életem.

© éditions Gallimard, 2009

Várkonyi Benedek fordítása

Szabadon,
szemérmetség
nélkül
szólhattam
a zsidó
állapotról.

visszatÉRÉS

ÉBREDÉS

„SEMmilyen GETTÓBA
NEM LEHET BEZÁRNI!”

Beszélgetés Elek Judit filmrendezővel

Világszerte a *Konstantinápolyi hölgy* alkotójaként ismerik. Ez ugyanis a Cannes-ban debütált első nagyjátékfilmje, a *Sziget a szárazföldön* francia címe. Fekete báránynak tartja magát, aki mindig beverte a fejét a falakba. Elek Judit nemrég ünnepelte hetvenötödik születésnapját. Nyár elején az Uránia moziban díszelőadáson vetítették 25 éve készült, *Tutajosok* című filmjét.

– Saját szavaival élve, a rendező feladata tanúként jelen lenni a társadalomban. Mikor járt a legnagyobb nehézségekkel ez a tanúskodó jelenlét?

– Amióta az eszemet tudom, márpedig az elég régen volt, naplót írok, permanensen valamit fabrikálok, hol írásban, hol filmes eszközökkel. Az ember nem mériskéli, amikor valami nehéz, hanem harcol ellene. 1971-től, úgymond, szilenciumra ítélték, mint játékfilmrendezőt; amit persze sem szóban, sem írásban, senki nem közölt velem. Viszont nagyon humánusak voltak, mert dokumentumfilmeket csinálhattam. Mindennek a Martinovics-filmem forgatókönyve volt az oka. A rossz lelkiismeretű hatalom megfejtette, hogy miről szól: a magyar jakobinus mozgalom vezetőit a császári diktatúra egy konstruált perben felségsgértés és hazaárulás vádjával elítéli és kivégezteti. Nem volt nehéz felismerniük a sztálini konstrukciós perek allúzióját és leállították az előkészületeit. Tíz évig a fiókomba zártam a történetet, mire a Magyar Televízió elkészíthettem. Éppúgy nem engedték Sára Sándor *Mádéfalvi veszedelmét*, Jancsónak szintén volt egy történelmi témájú filmje, amit mindmáig nem készített el. Akkoriban elég nehéz idők jártak mindhárunkra.

– A magyar filmművészet egyik első meghatározó női alkotójaként mi a véleménye a sajátosan női élmények, látásmód fontosságáról?

– Mindig elutasítom az ezzel kapcsolatos kérdéseket. Attól, hogy nő vagyok, egyáltalán nem vagyok olyan, mint például az általam nagyra becsült Gyarmathy Livia. Azon kívül, hogy lényegileg emberekről beszélünk és tisztességesek vagyunk a pályánkon, nincs olyan, amiben hasonlítunk egymásra. Akkoriban szűkösek voltak a viszonyok, és abszurdumnak tűnt, hogy filmrendező le-

gyek. A főiskolai osztályfőnököm Máriássy Félix azt mondta, hogy női filmrendező nincs, mire én azt feleltem: „Rendben van, elmegyek a híradóba, és hamarabb fogok rendezni, mint az összes fiú.” „De hát maga milyen jól ír, megírta az *Árvácska* forgatókönyvét meg az *Ébredést*. Miért nem fogadja el a dramaturgdiplomát?” – kérdezte. „Mert nem erre jöttem ide. Hogy mellesleg még ezt is tudom, az más dolog.” Mindannyian kénytelenek voltunk megtanulni a forgatókönyvírást.

– Hasonló módon zavarja, ha nagyjából a kilencvenes évek óta a zsidó sorskérdések, egyéni és kollektív identitást kutató történetek, személyek elkötelezettjének tartják?

– Jó ideig nem foglalkoztam úgynevezett zsidó témájú filmekkel. Nem vagyok semmilyen gettóba zárható. Hét és fél évesen, a II. világháború alatt, bezártak a budapesti gettóba. Azóta arról szól az életem, hogy engem semmilyen gettóba ne lehessen többé bezárni. Szabad és független ember akartam lenni. Nem könnyű feladat, sem nyolcévesen, sem hetvenöt évesen. Talán sikerült.

– Az a hét-nyolc éves kislány a *Visszatérés* című filmjében is feltűnik. Egyszer azt mondta róla, vagyis magáról: az első igazi emléke az életről, hogy a gettóban ráesett egy öregasszony hullájára.

– Visszatekintve az a gyerekkori élmény, ami törölte az összes korábbi élményemet, volt a nulla pont. De most már annyi mindent csináltam, nem csak a saját életem korszakairól, hanem Petőfi özvegyéről, Martinovics Ignácra, Fisch bácsiról, Elie Wieselről vagy Vlahovics bácsiról a *Meddig él az emberben*...

– És a magyar filmművészet egyik legnagyobb szabású történelmi eposzát a tiszzaeszlári perről. Egyetért

Jancsó Miklós
ajánlotta,
hogy keressem
fel Raj Tamást.

VISSZATÉRÉS

ÉBREDÉS

azzal, hogy a **Tutajosok** két szinten is áttörést hozott: a zsidó vallási rituálék és az antiszemitizmus hazai gyökereinek a bemutatásában?

– Muszáj végiggondolni azt, hogy kik vagyunk, hol tartunk. Muszáj visszanyúlni olyan témákhoz, amikkel soha nem történt meg az igazi szembenézés. Még a rendszerváltás előtt volt egy körkérdése a *Mozgó Világnak*: mit jelent a művészek, az értelmiségek számára az a tény, ha történetesen zsidók. Én is megkaptam ezt a kérdést, és szó szerint azt gondoltam, amit Kertész Imre válaszolt rá: Ő nem zsidó, csak az, akit zsidóként üldöznek. Úgy nőttem fel, hogy a zsidóság annyit jelent, hogy az embert üldözik. Következésképpen jobb nem annak lenni, ha az ember élni akar. Másfelől komolyan elkezdett érdekelni, hogy honnan hozunk bizonyos dolgokat. Miért van az, hogy bizonyos emberek számára egyből elfogadható vagyok, és létezik valami megmagyarázhatatlan közösségi érzet, ami felém árad, bizonyos emberek pedig elutasítanak. Továbbá, mi ez az egész új keletű antiszemitizmus. Még főiskolás koromban megvettem Eötvös Károly *A nagy per* című könyvét a tiszsaeszlári vérvádról. 1986-ban kezdtem el írni a *Tutajosok* forgatókönyvét. Bevallom, világletemben analfabéta voltam zsidó vallási kérdésekben. Québecben, ahol éppen egy retrospektívet szerveztek a filmjeimből, megismerkedtem egy holland gyémántcsiszoló fiával, aki elment rabbinak. Egy hétig nála tanultam, amit csak lehetett. Ott láttam életemben először mikvét egy modern házban. Idehaza Jancsó Miklós ajánlotta, hogy keressem fel Raj Tamást. A *Tutajosok*ban és az *Ébredés*ben is ő alakította a rabbit. 1987-ben már elköltöttünk a *Tutajosok* előkészítésére hétmillió forintot, amikor a Magyar Televízió kiszállt a támogatásából. Erre a hírre úgy megbetegedtem, hogy majdnem megoperálták a gerincemet. Végül Hanák Gábor, aki akkor a Budapest Filmstúdió vezetője volt, nagyon pártolta a filmet. Mindenki attól esett pánikba, mert volt egy ki nem mondott, de mindenki által tudott verdikt, Aczél és az akkori kultúrpolitika részéről, hogy: zsidók voltak, vannak, lesznek, de nem beszélünk róluk. Csak egyfajta hivatalos módon lehetett beszélni a háború szörnyűségeiről, hogy azok túlnyomó részt a németeknek voltak köszönhetőek. Arról soha nem esett szó, hogy magyar csendőrök vagonírozták be az embereket.

– Ez a kibeszéletlenség ad terepet olyan jobbikos képviselőknek, akik felelmegetik a tiszsaeszlári vérvádat, vagy össze akarják számolni a zsidókat.

– Éppen ezért tartom életbevágóan fontosnak, hogy kiadják újra a *Tutajosok* forgatókönyvét, a tárgyaláson elhangzott vallomások jegyzőkönyvével, Eötvös Károly védőbeszédével és a felmentő ítélet indoklásával együtt, mert ezek alapján készült a film, hogy a tényeket taníthassák meg a gyerekeknek az iskolában. A parlamenti botrányos felszólalás után azonnal telefonáltam és írtam a Magyar Televízió vezetőségének, hogy sürgősen tüzzék műsorra a filmet, hogy minél több ember megismerhesse

ebben az országban az igazságot és büszke lehessen rá, hogy a XIX. század végén Magyarországon nem tudott tért hódítani az antiszemitizmus.

– Az *Ébredés* című regényét még főiskolásként írta, és csak 1995-ben lett belőle film. A *Visszatérés* tavalyi bemutató. Az évekkel, a korral jött el a szembenézés igénye a saját és a családja élettörténetével?

– Még a 70-es években elkezdtem írni apám történetét az utána maradt dokumentumok alapján. Apámnak soha nem voltak vallási vagy zsidó ambíciói, csak emberiek. Megtaláltam a munkaszolgálatból írott leveleit az első

Aczél: Zsidók voltak, vannak, lesznek, de nem beszélünk róluk.

házasságából származó 15 éves féltestvéremhez, Verához. Apám ragaszkodott ahhoz, hogy ő is kikeresztelkedjen. Vera viszont nem akarta, árulásnak gondolta. Mire apám egy nagyon szép levélben azt válaszolta neki, hogy ami most folyik, el fog tűnni, azok a szövetségek és táborok, amiket ez a borzalom kreál, ezzel a borzalommal együtt fognak elmúlni. És nem lesz áruló attól, ha hagyja megmenteni az életét. Nem hagyta.

– Vera nővérét deportálták, meggyalázták, elpusztították. Az édesapja az utolsó percre visszavárta, ön pedig csak pár éve szerzett tudomást róla. Emiatt a családi sorstragédia miatt kíváncsi voltam ki önből a *Visszatérés/Retrace* című filmje?

– Ez a filmem tizenkilenc évvel ezelőtt úgy kezdődött, hogy összeraktam két különböző világot, Mészöly Miklós

és Marguerite Duras egy-egy novelláját. Közvetlenül a rendszerváltás előtt kialakult, hogy a hősnő utazásának, akinek a hátszaga kezdett megejtően hasonlítani az enyémhez, csak akkor van értelme, ha Magyarországra jön keresni a gyökereit. Rádásul azt akartam, hogy amikor visszajön, ugyanazt találja, mint amiért elment a holokauszt után. Ezért a cselekményt 1968-ban arra a napra tettem, amikor a magyar tankok elindultak Csehszlovákiába, hogy leverjék a bársonyos forradalmat. Csakhogy mire elkezdtük volna forgatni a filmet, „kitört” a rendszerváltás. Mindenki azt érezte, hogy ez most nem aktuális, itt vagyunk a szabadság küszöbén. Mit ráncigálom elő ezeket az ódivatú dolgokat. Így aztán mást csináltam. Bejártam egész Erdélyt, megírtam a *Kinek az erdeje* című forgatókönyvet, amelyből máig nem lett film, lefor-

gattam két dokumentumfilmet, megszületett az *Ébredés*. Eltelt több mint tíz esztendő. Felavatták a Magyar Gárdistákat a budai várban. Ez a tény időben egybeesett azzal, hogy megtudtam, hogyan gyalázták meg és pusztították el Vera nővéremet a koncentrációs táborban. Mindkettő beütött, mint a mennykő. Úgy éreztem, meg kell szólalnom. És én csak filmekkel tudok tenni valamit.

Szentgyörgyi Rita

Elek Judit fontosabb filmjei: *Meddig él az ember*, 1967; *Sziget a szárazföldön*, 1968; *Egyszerű történet*, 1971–75; *Vizsgálat Martinovics Ignác szászvári apát és társai ügyében*, 1980; *Mária-nap*, 1984; *Tutajosok*, 1989; *Ébredés*, 1995; *Mondani a mondhatatlant: Elie Wiesel üzenete*, 1996; *Egy szabad ember – Fisch Ernő élete*, 1998; *Visszatérés/Retrace*, 2011.

A LÉLEK ÉS A LÉLEK UTÓÉLETE

Maimonidesz misnamagyarázata¹

A Talmud Szanhedrin traktátusának „helek” (rész) elnevezésű híres misnája,² az ember legtitkosabb vágyáról, a lélek örökkévalóságáról szól, és arról a túlvilágról,³ ahol ez az öröklét megvalósul. A misna ígérete a *cádikokra* vonatkozik. A *cádik*, erényes és igazságszerető ember.⁴ A Tóra csak Noét illette ezzel a névvel, de Jesájáhu (Ézsaiás) próféta szerint az Örökkévaló kiválasztott népében mindenki *cádik*. A misna így szól:

„Izrael [népéből] mindenki részesül a túlvilágban, ahogy mondták, és néped mind igaz [cádik] lesz, és a földet mindörökké bírják, plántálásom vesszőszála ok, stb. (Ésa 60, 21). Ki az, aki nem részesül a túlvilágban? Aki azt állítja, hogy a feltámadás nem a Tóra szerint való; vagy a Tóra nem isteni eredetű; vagy az epikoros.⁵ Rabbi Ákivá azt mondja: az se, aki apokrif könyvekből⁶ olvas; vagy aki ráolvassással gyógyít, és azt mondja: *egyet sem bocsátok reád ama betegségek közül, amelyeket Egyiptomra bocsátottam, mert én vagyok az Úr, a te gyógyítód* (Kiv 15, 26). Ábá Sául azt mondja: aki ki mondja a *Nevet*, betű szerint”.⁷

Maimonidesz misnamagyarázatának „helek” c. részében találjuk a *hit tizenhárom alapelvét*, az ő saját megfogalmazásában. A tizenegyedik alapelv szerint, mely a jutalomról és a büntetésről szól, a túlvilág „a legnagyobb jutalomnak számít”, amelyben hívő részesülhet. Ugyanennek a tizenhárom alapelvnek két másik tétele, a tizenkettedik, mely a Messiás eljövételét posztulálja, és a tizenharmadik, mely a halottak feltámadását, nincsen semmiféle kapcsolatban a lélek sorsával, mely e két alapelvtől függetlenül, érdem szerint megvalósul a halál után. Ha egyszer eljön a Messiás, és ezt a holtak feltámadása követi, a feltámadók közül senkinek a lelke nem kerül a túlvilágba, hiszen azok már rég ott vannak, ha ezt az életben kiérdemelték. A túlvilág, melyet gyakran az édenkerttel azonosítanak, kizárólag a lélek territórium, a megdicsőült igazak lelkeinek világa. A túlvilágra nem kerülnek se halottak, se feltámadott testek. Csak a *cádikok* lelkei, és ezek ott „élnek” az Örökkévaló gyönyörűségére. Lássuk, mit ír erről a Maimonidesz, mire vágyik a lélek, és mi lesz a lélek sorsa a halál után.

túlVILÁG

TEST ÉS LÉLEK

„És most belekezek abba, amiről szólni szándékoztam. Miként a vak, aki nem lát színeket, vagy a süket, aki nem hall hangokat, vagy a herélt, aki nem érez nemi vágyat, ugyanígy a testek sem ismerik a lélek vágyait. Miként a halak nem ismerik a tűz elemét, mivel ők abban az elemekben mozognak, amely annak az ellentéte, ugyanígy a testek világában sem ismeretesek a szellemi világ élvezetei. Valóban, [ebben a világban] nem létezik más élvezet, csak a testi élvezetek, az étel és az ital, és a nemi gyönyörök ízei. Minden, ami ezen kívül áll, nincs meg bennünk, ezért egyszerű gondolkodással nem is tudhatunk meg erről semmit, kizárólag elmélyedt kutatással. Ez így van rendjén, mert a testi világnak sekély és közönséges élvezetei múló dolgok, míg a szellemi élvezet időtlen érzés, örökké létezik, nem múlik el soha. A kétféle élvezet között nincs semmiféle kapcsolat, semmiféle rokonság. Mi, a Tóra ismerői, vagy a teológusok, vagy a filozófusok, soha nem mondjuk, hogy az angyalok, vagy a csillagok, vagy a csillagképek, nem ismernek élvezetet – mert valóban ismernek, és nagy gyönyörűséggel tölti el őket az a tény, hogy ismerik és megértik az áldott Teremtő igazát. Így ezek az állandó gyönyör állapotában vannak, mely soha nem szűnik meg. [Az angyalokban és a csillagokban] nem létezik testi gyönyör, nem értik, mi az, mivel nem rendelkeznek érzékszervekkel, mint mi, melyekkel érezhetnék azt, amit mi érzünk. És ha közülünk valaki abban [a sorsban] részesül, hogy a halála után eljut arra a fokozatra, [hogy megértse az áldott Teremtő igazát], már nem ismeri fel többé a testi gyönyöröket, nem vágyik többé utánuk, mint ahogy a király sem tér vissza a gyerekekhez labdázni a város utcáin, miután levette a királyi palástját, és elhagyta a palotáját. Régen, gyermekkorában jobbnak tartotta a játékot a királyságnál, mert nem érezte a különbséget a két dolog, a labda és a királyság között, úgy, ahogy mi is a lélek élvezetei fölé helyezzük a testi élvezeteket.

Ha elgondolkozik a kétféle élvezeten, azt látod, hogy még ebben a világban is, a testi élvezet iránti vágy kisebb mérvű, mint a másik. Például látjuk, hogy az emberek többsége hatalmas kínokkal gyöttri a lelkét és a testét, hogy nagyságot, tiszteletet szerezzen magának, amellyel a többi ember fölé emelkedhet. És ez valóban nem tartozik az evés-ivás élvezeteihez. Ugyanígy, sokan vannak, akik a test élvezetei fölé helyezik a bosszúállást, ellenségeikkel szemben. Másokat visszatart a legnagyobb testi élvezettől az, hogy ha más megelőzi, vagy mások szemében megszégyenül, mert fontos neki a jó hírnév. És ha ez így van ebben a világban, amely a testiség világa, még inkább így igaz a szellem világában, és az nem más, mint a túlvilág, ahol a lelkünk az áldott Teremtő ismeretében részesül, az égi hadakhoz hasonlóan, vagy még náluk is jobban. Ez az élvezet nem osztható meg senkivel, ezt nem mesélik el senkinek. Ezt az élvezetet semmilyen példa, vagy allegória nem helyettesítheti, minként a próféta

mondta, béke poraira, mikor megsejtette a túlvilág csodálatos voltát és nagyságát: *Mily bőséges a te jóságod, amelyet fentartasz a téged félőknek* (Zsolt 31, 20), és még azt is mondták, béke poraikra, hogy *a túlvilágon nincs étel, nincs ital, nincs testápolás, nincs közösülés, e helyett cádikok ülnek koronával a fejükön, és a Sechina fényében fürdenek*.⁸ *Koronával a fejükön*, ezalatt azt értik, hogy a lélek tovább él a szellemiségben, amely nem más, mint a Teremtő szellemisége. És itt azt kívánom mondani, hogy a szellemiség és a lélek, az **egy dolog**, miként a filozófusok megállapították, de ennek a részletezésére nincs hely. Azt is mondták, hogy *a Sechina fényében fürdenek*. Más szóval, azok a lelkek abban gyönyörködnek, amit megértenek és megtanulnak a Teremtő igazából. Ugyanúgy, mint a *szent állatok*, és a többi angyal, akik örömet az okozza, amit az Ő valóságából megtanulnak és megértenek. És lám, a „jó”, és a végleges cél, ehhez a fenti „társasághoz” eljutni, és ebben a méltóságban, és az említett fokozatban létezni. És a lélek léte – mint magyaráztuk – örökkévaló, mint az áldott Teremtő léte, aki az ő létének oka, mivel az „megértette”, miként erre fény derül a filozófiában. Ez az a „nagy jó”, amelyhez más

„jó” nem hasonlít, és nincs olyan öröm, mely ehhez hasonlítható, és nincs olyan öröm, mely ehhez hasonlítható, mert hogyan is hasonlítható az örök, mely nem múlik el, olyasmihhez, amely megszűnik. Ezért is mondta a Tóra, *hogy jól legyen dolgod, és hosszú ideig élj* (MTörv 22, 7). A Kabbala erről azt tanítja, hogy a *jól legyen dolgod*, az a világ, mely csak „jó” [nincs benne fájdalom és ártalom]. A *hosszú ideig élj* pedig olyan világ, mely hosszú és örök.”

Uri Asaf fordítása és kommentárja

JEGYZETEK

- ¹ Forrás: Maimonidesz, héb. háRámbám, Hákdámot lePeru háMishná, Moszád háRáv Kook, Jerusalem, 1961.
- ² Babilóniai Talmud, Szanhedrin, 10/41.
- ³ Héb.: olám háBá: Túlvilág, elkövetkező világ; a Zohár szerint édenkert is.
- ⁴ A cádik a héber cedek szóból ered, melynek jelentése igazság.
- ⁵ Epikoros, Epikuros neve nyomán: itt eretnek.
- ⁶ Apokrif: a bibliai kánonon kívül maradt bibliai tárgyú írás.
- ⁷ Biblia idézetek a Károli G. fordítása szerint.
- ⁸ Babilóniai Talmud, Brachot 17.

Papp István

MISKA BÁCSI

Nagyapámat nem sokan urazták. Volt ő Jánoska, Jancsi, Molnár elvtárs, Mónár tizedes, inas korában még hé is. De úrnak, tudtommal először Silberer Miska bácsi szólította. Az öreg furcsa szerzeménye volt a mezőtúri téglagyárnak, hivatalosan az Alföldi Cserép- és Téglaiipari Vállalat Mezőtúri Üzemegységének. Még a legöregebb kovácsok és kőművesek sem tudták, mikor és hogyan, ki által került oda Miska, de éppen úgy hozzátartozott a gyár anyagszárga udvarához, mint a legutolsó kopott kokilla.

Miska bácsi könyvelőként nevetségesen akkurátus pontossággal járt el, a fáradt melósokat éppen olyan ügyesen kezelte, mint a rábizott tervszámokat, pénztári bizonylatokat és bevételeket. Molnár urat, nagyapámat, aki hegesztett és kovácsolt a lomha gyárépületben, valamiért kiszúrta magának. Mindketten megjárták a háború országútjait, nagyapám fiatal leventeként bolyongott Graztól Debrecenig, Miska bácsi pedig... Hogy mi is történt pontosan, egészen pontosan sosem tudtam meg. Sem gyerekként, sem kamaszként. Miska bácsiról sok mindent sejtettek, pletykáltak, számon tartottak Mezőtúr lakói, legfőképpen azt, hogy ő az utolsó zsidó. Hogy ez az ismeret mire alapozódott és kitől származott, azt nem tudom, de gyerekkoromtól fogva megkérdőjelezhetetlen faktum volt ez mindenkinek. A biciklinket foltozó sánta műszerész Matyi bácsi, a könyvtár helytörténeti körét vezető Pannika néni, vagy a VB-titkárból lett botcsinálta polgármester asszony is mindig azzal kezdte, ha Miska bácsira terelődött a szó, bizony Pistikém, ő nálunk az utolsó zsidó.

Ezt sokáig nem tudtam megfejteni. Miért utolsó és mitől zsidó?, gondoltam süldő gyerekként. Ha láttam az utcán, ugyanolyan kehes, csoszogó öregembernek tűnt, mint bármelyik öreg paraszt rokonom. A zsidóságból szinte semmi sem maradt nálunk. A zsinagógát sokáig raktárnak használták, a fazekas múzeum kevésbé sikerült emléktárgyai árválkodtak benne. A zsinagóga mellett árválkodott az egykori izraelita hitközségi iskola, valahol ott dolgozott a közelben egy sakter is. Legalábbis nagymamám mindig így mondta. Piacra menet néha láttuk, ahogy nyüzsgöttek ott az emberek, de másra nem emlékezett, hibába faggattam

emlékeit. Nem nagyon törődünk mi ezzel, háritotta el a kérdést. Vagyis egy szemernyit sem jutottam közelebb Miska bácsi alakjának megfigyeltéhez, s mivel nagyapám, Molnár úr, már régen meghalt, ez az út is járhatatlannak bizonyult.

Így aztán maradtak a kedves kis történetek arról, hogy Miska bácsi miért nem nősült meg soha, pedig vadásztak rá az asszonyok, vagy hogyan tudott egy hétig megélni némi csirkeszárnyon és karalábén, hogy készített levest, rántott és sült húst is belőlük. A jól értesültek azt is tudni vélték, hogy két testvére élt Pesten – az utóbbi szót nem egyszer megvetően megnyomva –, de azok persze nem törődnek vele, csak a pénzére lesnek. Ami persze sok van, ő csak rongyosnak álcázza magát, bizonygatta nekem Czövek Bözsi néni, nagymamám gyerekkori barátnője.

Egyszer azonban eljött a jó alkalom is. Ehhez az kellett, hogy Anyu a bankba kerüljön, s ott pénztáros lehessen. Így aztán összeismerkedhetett Miska bácsival, aki Molnár úr lányát kitüntette figyelmével és bőkezűségével. Mármint az emlékeit illetően. Nem is kellett sokat noszogatni az öreget, aki mindig megpihent, miután pénzügyeit elintézte. Leült és mesélt. '908-ban születtem, Kispestről jöttünk ide, én még felső kereskedelmi iskolát végeztem. Nagyon szép életem volt, a szüleim vaskereskedést nyitottak az Erdődy utcában, vettek is fel hitelt tíz percent kamatra. Aztán én is beálltam a pult mögé és szépen ment az üzlet. Miska bácsi egész jól belelendült, felvonult a háború előtti Túr egész tablója. Majd elvágta a beszéd fonalát. Tudja kedves, elmentünk a Máhrer Téglagyárba, de én aztán Ausztriába kerültem és végig állatokat őriztem. És véget ért a háború. Ennél a két mondatnál sohasem mondott többet. Pedig Anyu százszor és százszor győzködte. De Miska bácsi annyit mondott: nagyon szép életem volt, s már nem emlékszem a régi időkre, csak arra, hogy a szüleim mennyi kölcsönt vettek fel és hány percent kamatra.

Aztán megkérte a biztonsági őr, vagyis a felügyelő urat, hogy segítse fel a szakadt hátizsákját, hogy elindulhasson Kozák óráshoz, ahol lejelentkezik. Tudniillik az volt a szabály, ha nem jelentkezik Kozák órásnál, akkor törjék rá az ajtót, mert akkor meghalt. De

Miért utolsó és mitől zsidó?

németORSZÁG

NÉPIRTÁS

azért Kozák órás előtt még becsoszogott Silberer bácsi a könyvtárba, megnézte a tőzsdei árfolyamokat. Ahogy olvastam, mindig azt figyeltem, hogy tud egy ember annyira meggörbülni, hogy a háta és a padló csaknem párhuzamosan fusson.

Igen, Kedves Olvasó, valóban eljött az a nap, amikor Kozák órás, miután Miska nem jelentkezett le nála, kihívta a rendőrséget és feltörték a Rákóczi úti ház ajtaját. Mindezt a könyvtárosok mesélték és kíváncsian kérdezték: Pista, nem volt az öreg temetésén. Nem mindennapi látvány volt. Leginkább a kis Szőke Ferkó örült, mivel némi pénzkeresethez jutott a zsidó temető csőszétől. Mivel a csontkemény februári földet

vele ásatta fel. Meg aztán jött egy rabbi is, állítólag Szolnokról. Szénfekete ruhában énekelt, és Miska bácsit deszkakoporsóban engedték le. Biztos azért nem tudott róla, mert olyan gyorsan lezavarták az egészet. Ahogy az öreg meghalt, rá két napra el is temették. Nem, nem tudtam róla. Harmadikos gimnazistaként valami versenyre készültem. De egyszer nyáron a temető fele barangoltam. Még kisdobosként célállomás volt a temető, ide kellett elvezetni az őrsöt a magyar néphadsereg napján. Az éhes kis lurkók vidáman ugírlhattak a bozóttal befutott sírokon. Szerencsére Miska bácsi sirja szép, gondozott. Rajta felirat: Mihálykánk, igaz ember voltál.

A SOÁ PANORÁMÁJA, AZ ÁLDOZATOK TABLÓJA

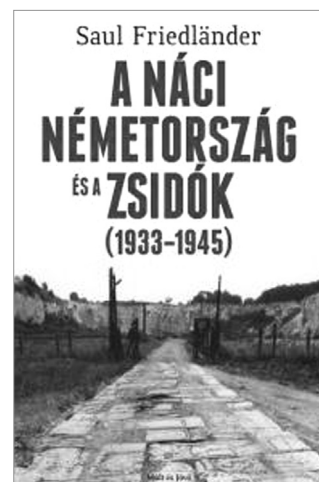
Saul Friedländer: *A náci Németország és a zsidók, 1933–1945. Múlt és Jövő, Budapest, 2013, 356 oldal, 5200 Ft*

Saul Friedländer holokausztörténete az elmúlt évtizedek egyik leggyakrabban hivatkozott, legrészletesebben elemzett és legtöbbet méltatott szintézise. A holokauszt hatalmas és szerteágazó szakirodalmának szerény a magyarországi recepciója és kontextusában különösen üdvözlendő, hogy a kortárs történetírás e kétkötetes klasszikusa legalább az Orna Kenan által lerövidített változatában immár magyar fordításban is olvasható. E monumentális mű megközelítésmódját (a holokauszt integrált története), narratív technikáit (egyidejűségek és léptékváltások) és ambícióit (az értetlenség, sőt kifejezetten a döbbenet fenntartása) tekintve is jelentős újdonságokat hordoz. Megítélésem szerint eközben középútas értelmezői ajánlattal szolgál.

A náci Németország és a zsidók, 1933–1945 tizenöt fejezete kronologikusan halad a náci diktatúra fokozatos kiépülésétől a holokauszt legutolsó fázisának bemutatásáig. Fejezetei egyrészt megfestik a náci „zsidópolitika” végül csaknem összeurópai népiirtásba torkolló radikalizálódásának panorámáját, akárcsak helyi variációit. A zsidóüldözés eltérő formáinak és fázisainak (többek

között állami diszkrimináció, átfogó jogfosztás, fajvédelem, gazdasági „árjásítás”, mindennapi diszkrimináció, nyílt színi erőszak, emigrációba kényszerítés, gettósítás, kitelepítés, táborba kényszerítés, rabszolgamunka) precíz bemutatásán túl Friedländer elemzi a megsemmisítés folyamatát és különböző módszereit is (mint golyó általi kivégzések, halálra dolgoztatás és éheztetés, haláltáborok üzemeltetése).

A monográfia egyik legjelentősebb és visszatérően méltatott újdonsága, hogy korántsem csak az elkövetőkre és a népiirtás mechanizmusaira fókuszál: Friedländer a holokauszt integrált történetét kínálja. Elsősorban kortárs naplók és levelek bevonásával sikerül megszólaltatnia számos üldözött és végül többségükben meggyilkolt európai zsidó egyéni hangját is. A könyv lapjain világhíres naplóiírók, mint Victor Klemperer, Mihail Sebastian vagy Anne Frank gondolatai éppúgy szerepelnek, mint sok korábban kevésbé ismert üldözött egyéni meglátásai. Ezáltal a mű a népiirtás gépezetének bemutatásán túl a módfelett heterogén európai zsidóság eltérő reakciót, mélyülő félelmeit és egyre kétségbeesettebbé váló reménykedését is képes közvetíteni.

németORSZÁG

NÉPIRTÁS

A mű rendkívüli hatása részben épp a szinterek és léptékek közötti ugrások mesteri kivitelezéséből ered: Friedländer a holokaustt panorámáját oly módon festi meg, hogy közben elementáris erejű mikroszintű adalékok sokaságával is szolgál. A Soá friedländeri panorámája egyúttal az áldozatok (szükségszerűen roppant szelektív) tablója is. *A náci Németország és a zsidók, 1933–1945* a kronológia konvencionális történetírói elve mellett modern irodalmi és filmes technikákat is alkalmaz, e technikák teszik ugyanis lehetővé a példátlan zsidóellenes népiirtás elkövető és áldozati történeteinek szimultán bemutatását.

A holokaustt elkövetőinek köre nem szűkíthető a német náciakra.

A népiirtás folyamatával fokozatosan szembesülő zsidók döbbenetének folyamatos érzékeltetésével a szerző szándékosan ellehetetleníti a történetírás domesztikáló hatását – miközben könyve lapjain nem hagyja tobzódni a legbrutálisabb erőszak képeit. *A náci Németország és a zsidók, 1933–1945* visszafogott tónusával és szakszerű érvelésével együtt is megrázó erejű: az áldozatok értetlenségének rendszeres idézése által Friedländernek valóban sikerül meggátolnia az értelemadás inadekvát processzusát, akárcsak a megtörténtekbe való immoralis belenyugvást. A szerző e hatást úgy képes kiváltani, hogy elbeszélése kifejezetten széles körben befogadható – miközben szakmailag magas színvonalú és több szempontból határozottan újszerű.

A náci Németország és a zsidók, 1933–1945 eredeti, integrált megközelítésmódja és rendkívül hatásosan megformált, számos színteret és léptéket átfogó, megdöbbentő elbeszélése megítélésem szerint nem szolgál igazán újszerű értelmezői ajánlattal. Friedländer számos megközelítésmódra hivatkozik és rengeteg kutatási eredményt hasznosít, de eközben szinte csak elvétve óhajt pályatársainak eltérő állításaival nyíltan polemizálni. Nácizmussal és a holokausszal kapcsolatos számos állásfoglalása pedig leginkább középutasnak nevezhető.

Könyve lapjain kiegyensúlyozva olvashatunk intenciókról és struktúrákról, tervekről és döntésekről, ideológiai és gazdasági meghatározottságokról.

Friedländer részletesen tárgyalja a kor antiszemitizmusának náci és nem-náci megjelenési formáit. Számos példával illusztrálja, hogy a náci diszkriminatív gyakorlatok már a népiirtást megelőző években is megdöbbentően sokrétűek és szadizmusba hajlóan invenciózusak voltak. A nem náci antiszemitizmus tárgyalásakor pedig különösen részletesen foglalkozik a keresztény egyházak ugyancsak problematikus korszakbeli szerepével. A könyv egyik legfőbb tézise is a náci ún. megváltó antiszemitizmusára vonatkozik. Friedländer e tézise az ideológia és az intenciók primátusát posztulálja. Az elbeszélés azonban kiemeli, hogy a zsidók megsemmisítésének programja csak fokozatosan alakult ki, az 1930-as évek végén még elűzésük volt napirenden és a végső döntés meghozatalára 1941-ben került sor: Friedländer egymás mellé helyez ún. intencionalista és ún. funkcionalista érveket. Másképp kifejezve, Friedländer elbeszélése nemcsak a holokaustt történetének narratív szintézise, de az eltérő történettudományos értelmezések némileg hibrid szintézisét is kínálja.

Közép-kelet-európai olvasóként leginkább régiók kollaboráns államainak meglehetősen kurta elemzése miatt maradhat némi hiányérzetünk. Bár Friedländer összeurópai panorámát fest, részletesebben és mélyebben elemzi Franciaországot vagy például Hollandiát, mint Magyarországot vagy Romániát. Műve ugyan visszatérően illusztrálja, hogy a holokaustt elkövetőinek köre nem szűkíthető a német náciakra, térségünk államainak ún. zsidópolitikája, a helyi elkövetők cselekedetei a holokaustt helyi áldozatainak számához képest csak viszonylag kevés figyelemben részesülnek: az 1944–45-ös magyar holokaustt e lerövidített szövegváltozat legutolsó fejezetében szerepel és ott is mindössze néhány említés erejéig.

Laczó Ferenc

ÚJ ELNÖK A MAZSIHISZ ÉLÉN

Nyár elején a Mazsihisz rendkívüli közgyűlésén új elnököt választottak Heisler András személyében, aki korábban már betöltötte e posztot. A **Szombat** honlapján (www.szombat.org) több írást közzeltünk e tárgyban, melyet nyomtatott lapszámunk olvasóinak figyelmébe is ajánlunk:

- **Kampánybotrány a Mazsihisz-elnökválasztás előtt**
- **Zárt ülés után Heisler András lett a Mazsihisz elnöke – Részletes tudósítás a Síp utcából**
- **Zoltai meggyengült? – Interjú a Mazsihisz új elnökével, Heisler Andrással**
- **Feldmájer: Az ügyvezetés fölé kell helyezni a vezetőséget**
- **Mazsihisz: új elnök, új vezetés – A Szombat programjavaslata**
- **Három ember szóba áll egymással**

KIS MAGYAR
JERUZSALEM

Komoróczy Géza: Zsidók az Északkeleti-Kárpátokban – Kárpátalja a 16. századtól a 19. század közepéig. Aposztróf Kiadó, Budapest, 2013, 103 oldal, 1890 Ft

Zsidók Kárpátalján – Történelem és örökség – a Dualizmus korától napjainkig. Szerkesztette Bányai Viktória, Fedinec Csilla, Komoróczy Szonja Ráchel. Aposztróf Kiadó, Budapest, 2013, 453 oldal, 4800 Ft

Munkácson még voltak igazi zsidók... ott még voltak nagy haszid rebék, ott még volt zsidó élet – ilyen és ehhez hasonló nosztalgikus mondatok sokaságát hallottam a múlt század ötvenes éveinek Kisvárdáján, a holokauszt után megmaradt ortodox és haszid zsidó közösség tagjaitól, akik számára Munkács, a „kis Jeruzsálem”, s a többi, vallási központnak számító kárpátaljai város: Ungvár, Beregszász, Huszt, s a szomszédos Máramaros-sziget még élő valóság volt. A nosztalgia jelzi, hogy az innen kiinduló kisugárzás révén egy jóval nagyobb térség, egész Északkelet-Magyarország zsidósága gazdagodhatott spirituálisan.

Kárpátalja és a máramarosi régió

a Monarchia legelzártabb, legszegényebb térsége volt, ám ez azzal az előnnyel járt, hogy az itt élő etnikai és vallási közösségek – magyarok, németek-szászok, ruszinok, ukránok, oroszok, románok, s nem utolsósorban zsidók – hosszú ideig megőrizték premodern világukat. Különösen igaz ez az itt élő zsidóságra, a Galíciából ideszármazott haszidokra és az askenázi ortodoxiára, akik a Magyarország nyugatibb térségei-

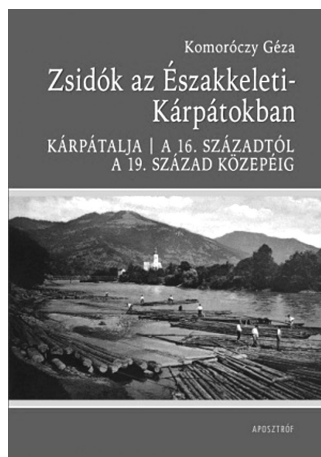
ben élő, gyorsabban és sikeresebben asszimilálódó zsidó közösségekhez képest, minden erejüket latba vetve őrizték ősi tradícióikat. Vallási, életmódbeli másságuk volt az egyik fő oka a dualizmuskori sikeres zsidó asszimiláció korától megnyilvánuló sajátos antiszemitizmusnak, amely nem általában a magyar zsidóság, hanem a nem, vagy csak nehezen, partikulárisan asszimilálódó kárpátaljai és szigeti, tradícióikat őrző zsidók ellen irányult. Kárpátalja és Máramaros épp ezért egyszerre volt az „igazi” zsidó hagyomány jelképe, s egyszersmind a sikeres asszimiláció, a magyarságba történő beilleszkedés antitézise.

Az e két térségben élt zsidóság közel négy évszázadának történetét, vallási, kulturális életének fejlődését, felhalmozott szellemi és tárgyi kultúrájának értékeit dolgozza fel a két kötet. A 16. századtól a kiegyezésig tartó történet leírása alapvetően az egymásra rétegződő korok okleveleire, közigazgatási feljegyzéseire, adólistáira támaszkodva mutatja be a zsidók betelepülésének, gazdasági térhódításának, vallási életének eseményeit. Komoróczy Géza jelentős teret szentel a kezdeteknek, a galíciai lengyel (majd orosz) térségekben lejátszódó üldöztetéseknek, amelyek a 17. századtól kezdődően arra készítettek a

nagy tömbökben élő zsidókat, hogy átkeljenek a Kárpátokon, s menedéket keressenek a hegyek déli lábánál. Ugyanakkor a történeti leírás világossá teszi, hogy 1711, a szatmári béke megkötése után az elnéptelenedett nagybirtokok magyar földesurai jelentős számú zsidót „hívtak be” a térségbe, sőt az ország egész területére, ugyanis szükség volt a pénzkultúrához, az ipari tevékenységekhez értő, a kocsmákat, a szeszfőztőket, sörfőzdeket, malmokat, s magukat a birtokokat megbízhatóan működtető lojális zsidó bérlőkre.

Érdekes kép bontakozik ki az askenázi ortodoxia és a galíciai, bukovinai haszid irányzatok 18. századtól kezdődő párharcáról, továbbá arról, hogy milyen bonyolult vallási, társadalmi rétegződés jellemezte a különböző térségekből betelepülő zsidóságot. Komoróczy

Ungvár,
Beregszász,
Huszt,
Máramaros-
sziget
még élő
valóság volt.

elemzéséből kiderül, hogy a mélyen vallásos kárpátaljai, máramarosi zsidóság igen erősen rétegzett társadalmi közösségként létezett már a 18. és még inkább a 19. században.

A dualizmus korától

napjainkig lezajlott másfél évszázadot felölelő második kötet a térség zsidóságának életét nemcsak történeti, hanem kulturális-antropológiai, néprajzi, vallástudományi, szociológiai nézőpontból elemzi. A dualizmus korának kárpátaljai zsidó történetével foglalkozó tanulmányok közös tanulsága, hogy a magyarországi zsidóság egyenjogúságának megteremtésével a kárpátaljai zsidó élet is egyre jobban kiteljesedett. A tanulmányok azt is érzékel-
tetik, hogy a térségben élő zsidóság – a haszid és ortodox irányzatok hatalmas túlsúlya, a tradíciókat erőteljesen védő, az asszimilációval szemben elzárkózó vallási törekvései következtében – nem mindig volt képes az állam által különösen az oktatásban elvárt „világi” követelmények teljesítésére. A haszid rebék minden eszközzel akadályozták a világi zsidó oktatás működését, különösen azt, hogy a héderekben zajló rabbinikus oktatás kiegészüljön világi ismeretekkel, különösök a természettudományokkal. Hasonlóan mind az ortodox, mind a haszid vallási vezetők vonakodtak elfogadni a rabbiképzés reformjára vonatkozó intézkedéseket, többek között a magyarnyelv-ismeretet, az érettségit mint előfeltételt, s a vallástalanság megtestesüléseként tekintettek az újonnan létrehozott pesti rabbiképzőre. Mindezekkel együtt ez a kor a jiddis kultúra, könyvkiadás, sajtó, zsinagógaépíté-
szet virágzását hozta magával. Komoróczy Szonja Ráchel a könyvkiadásról szóló történeti elemzésében utal arra, hogy miként vált Munkács és Ungvár a magyarországi, sőt az európai jiddis nyomdászat és könyv-
kultúra egyik legjelentősebb központjává.

A Trianon utáni idősakkal

foglalkozó nagy fejezet tanulmányai a térség csehszlovák, illetve román (Máramarossziget) fennhatóság alatti életének jellemzőit tárják fel, sok korabeli sajtó- és fotódokumentummal illusztrálva a történeti, szociológiai, leírásokat. Vallás- és politikatörténeti kuriózumok sorát mutatják be a szerzők, mindenekelőtt az oroszországi és galíciai haszid rebék udvarainak munkácsi beháború-
ról, továbbá a zsidóság különböző politikai irányzatok szerinti megoszlásáról. Árnyalt képet kap az olvasó arról, hogy miként rendezte át a Csehszlovákiában is tág teret nyerő cionizmus a zsidó politikai erőviszonyokat, továbbá arról, hogy milyen módon osztódott meg a felvidéki magyarság azáltal, hogy a zsidó vallási kisebbség (identitásától függetlenül) önálló nemzetiségi besorolást kapott. Fedinec Csilla, Bányai Viktória elemzései egyértelművé teszik, hogy a csehszlovák időszak alatt megerősödött a neológia, de másfelől az alijára készülődő cionista közösségekben a héber nyelvű oktatás is elterjedt.

Több tanulmány is foglalkozik Kárpátalja és a máramarosi térség 1938 utáni történetével, a visszacsatolások hatásaival, az egyre erőteljesebb antiszemitizmussal és végül a holokauszttal. 1944 május-júniusában talán ebben a térségben hajtották végre a leggyorsabban és a leg-
inkább mindenkire kiterjedően a „zsidótlanítást”. Ez a virágzó zsidó élet, a vallási és kulturális sokszínűség teljes pusztulását jelentette.

A magyar olvasó gazdag tényanyagot kap a második világháborút követően Kárpátalján is gyorsan bekövetkező szovjetizációról s ukránosításról, a megmaradt zsidó vallási élet föld alá kényszerítéséről, a zsinagógák, iskolák, könyvtárak felszámolásáról. Eddig tabunak számító részletek tárulnak fel a keleti területekről betelepített, szovjetizált, zsidó származású oroszok, ukránok zsidóságukra való reflektálásáról, a megmaradt kevés számú, önmagát hangsúlyosan magyar zsidónak vallók sajátos üldöztetéséről, a valláshoz kötődő szellemi, irodalmi élet államosításáról, ellehetetlenítéséről. S persze nagy teret szentel az elemzés a kárpátaljai zsidó kivándorlásnak is.

A zárófejezet szakít a kötet kronologikus szemléletével, s a kárpátaljai zsidóság kulturális örökségét mutatja be: fennmaradt temetőket, zsinagógákat, a kárpátaljai zsidó zenei és irodalmi örökséget, valamint a világban szétszóródott kárpátaljai zsidó közösségeket, s azok emlékeztétét.

A könyv építész tanulmányírója, Klein Rudolf optimizmussal szól arról, hogy a szovjet korszak alatt befalazott, uniformizált, szocreál épületekké silányított zsinagógák közül néhányról lehántják a ráhúzott, a múltat eltörölni akaró burkolatot, s lassan előtűnik az egykor volt homlokzat.

A két kötet lapjait olvasva a kárpátaljai zsidó múlt kiemelkedik a feledés homályából, s valami megelevenedik abból, amit egykor Munkács vagy Máramarossziget jelentett a hagyományoknak értéket tulajdonító zsidók számára.

Schüttler Tamás

A kor a jiddis kultúra, könyvkiadás, sajtó, zsinagógaépíté-
szet virágzását hozta magával.

